

3445.

Ltn

✓342

1999, 1/14

ՆՈՐԱՅՐ Ն. ԲԻԻԶԱՆՏԱՑԻ

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

Ի ԳԻՐՍ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՄՏԵՓԱՆՈՍԻ ՏԱՐՕՆԵՑԻՈՅ

ԱՍՈՂԻԿ ԿՈԶԵՑԵԼՈՅ

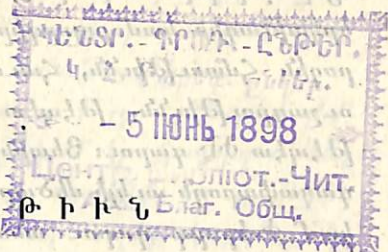
984

ԱՐՏԱՏՊԱԾ „ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍՈՒՑ“

Մ Ո Ս Կ Ո Ւ Մ

ԶՈՒԼԱՐԱՆ ԵՒ ՏՊԱՐԱՆ Օ. Օ. ՀԵՐԱԷԿ.

1889.

Տ Ե Ղ Ե Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՏԱՐՈՆԵՑԻՈՅ

ԱՍՈՂԻԿ ԿՈՉԵՑԵԼՈՑ.

ՎՍԵՄԱԿԱՆ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԶԵՆՆՑ

Տարւոյս փետրուարի 4-ին հաճեցաք նուիրել ինձ օրինակ մի ի պատմութիւնէ Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ, Ասողիկ կոչեցելոյ, զոր յամին 1885 հրատարակած է Թիֆլիսի հայեր. դպրերի հրատ. ընկերութիւն ի Պետրբուրգ՝ ծախուք բարեկշատակ Յովսէփայ Իզմիրեանց: Ասողկայ երկրորդ հրատարակութեանս—(առաջինն հրատարակեալ է ի Պարիս յամին 1859 ջանիւ Տահաղարեան Կարապետ վարդապետի)—յորդոր եւ պատճառ եղած է Ձեր Վսեմութիւնն, այլ եւ սատար, առաջնորդ ի ձեռն տալով Տ. Ստ. Մալխասեանցի զձեռագիրն գրեալ ի Տիգրանակերտ ի Թովին ՌձԺԷ (1668):

Ընդհանրապէս կը համարուի թէ ձեռագիր մի պատուականութիւնն իւր զրչութեան հնութենէն կը կախուի.— թէ երկաթագիր օրինակ մի նախամեծար է միշտ քան զնօտրագիր, եւ նոյն իսկ քան զբոլորգիր.— թէ բազմագոյն ձեռագրաց ընթերցուածն է ընտրեկագոյն քան զսակաւագունից: Ես չեմ կարծիր: Ձեռագրի մի արժէք տուողն ոչ

1892. 10. 24. 3. 1897. 10. 24.

Մ Ի Դ Թ Ի Ո Ւ Թ Ի Ն

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՔՈՒՑԻՆՈՂԱՆ ԿՍՈՂԱՓՈՂԱՆ

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 28 Октября 1889 г.

28

28. 345

4 342-60

1898

1898. 10. 24. 3. 1897. 10. 24.

1898

այնչափ իւր թուականին հնութիւնն է ըստ իր, որ այնչափ
երկաթագիր կամ բոլորգիր գրութիւնն, որչափ գաղափա-
րողին հմտութիւնն, հաւատարմութիւնն եւ մանաւանդ
ուշադրութիւնն, թէպէտ ձեռագիրն ըլլայ ծօղարու,
թէպէտ ծէ դարու: Յետին ժամանակաց ուշագիր մտադիր
գաղափարողն աւելի մեծարոյ է յաչ իմ քան թէ ծ-երորդ
կամ ծ-երորդ դարու անուշագիր գաղափարողն. եւ երբ
հնագոյն չորս հինգ ձեռագիրք կը միաբանին այնպիսի
քերականական սխալի վերայ, այնպիսի բառի վերայ, զոր
մատենագիրն (օրինակ իմն Մ. Խորենացի) ըստ ինքեան չէր
կրնար գրել՝ քննադատօրէն խորհելով, եւ կը բաժնուիմ
չորս հինգ հնագոյն ձեռագիրքէն եւ կը հետեւիմ երկու
երեք նորագունից՝ որոց ընթերցուածն համեմատ է մատե-
նագրին գրութեանն, ոճոյն, եւ դարուն յորում կը գրէր:

Արդ Ձեր Վսեմութեան Ասողիկն, թէպէտ եւ գրեալ
յ' ծէ դարու, ընտիր ձեռագիր մ'է: Ապաքէն կան ի նմին
մանր մանր թիրութիւնք, — (ո՞ր ձեռագիրն բոլորովին ազատ
է ի թիրութեանց). — բայց այդոքիկ չեն նուազեցնէր զա-
ռաւելութիւն օրինակին, որոյ ընթերցուածոց ընտրու-
թիւնն ակներեւ կը տեսնուի բաղդատելով յիւրաքանչիւր
երեսի զտարբերութիւնս Նահազարեան տպագրին:

Տ. Ստ. Մայիսասեանց աւելի յարգի ընծայած է գնորա-
տիպ Ասողիկն՝ ընդարձակ յառաջաբան գրելով եւ խիտ
առ խիտ ծանօթութեամբք լուսարանելով եւ մեկնելով
զբանս պատմագրին, ամենայն շնորհակալութեան արժանի
է իւր աշխատութիւնն: Սակայն մեր Նախնեաց մատենանք
առ հասարակ՝ որչափ ալ քննուին, որչափ ալ լուսարան-
ուին, տակաւին կան մնան բազում մթութիւնք, բազում
խնդրականք, բազում ինչ արժանի ստուգելոյ եւ պարզելոյ:
Եւ զՆահազարեան Ասողիկն հազիւ վեր ի վերոյ թղթա-
տած էի ի վանս Ս. Ղազարու քսան տարի յառաջ,
այժմ պարապով ընթերցայ զնոր հրատարակութիւնն եւ

նշանակեցի ինչ ինչ իմ ՆԱԽՆԻՔ մատենիս համար, մասամբ
ուղղութիւնս ընթերցուածոց, մասամբ պատմական, հնա-
խօսական եւ ստուգաբանական ծանօթութիւնս:

Վսեմական Տէրդ փափագեցաւ որ ի լոյս ընծայեմ զիմ
տեղեկութիւնս. աւասիկ յօժարակամ կը հաղորդեմ Ձեզ
զայնոսիկ, յուսալով որ հմուտք արժանի կը համարին
լուծանել զիմ երկբայութիւնս՝ ուր ուրեք կարծեօք կը
խօսիմ, լրացնել զիմ թերին՝ ուր ուրեք զտգիտութիւն
խաստովանած եմ պարզապէս, ուղղել նաեւ զայն մասունս՝
յորս հաստատութեամբ կը խօսիմ, բայց սխալելով յան-
գէտս եւ յանխմայս: Միայն հարկաւորեալ եմ ծանուցանել
որ իմ գիտաւորութիւնս չէ ամբողջական եւ հիմնական
ուսումնասիրութիւն մի հրատարակել Ասողկայ պատմու-
թեան վերայ. օրինակ իմն յերես 141 Ասողիկ կը շփոթէ
զՅուստինիանոս առաջին՝ որ զսուրբն Սոփիա նորոգեաց՝
ընդ Յուստինիանոս երկրորդի որ ապաւինեցաւ առ Խազ-
րաց թագաւորն. չկամեցայ մտնել ի խորս այդպիսի խնդրոց,
զի անոր քան զչափ կ'երկարէր առաջիկայս գրութիւն:
Զբովանդակն կը պահեմ ՆԱԽՆԻՔ մատենիս:

ՆՈՐԱՅՐ Ն. ԲԻԻԶԱՆՏԱՅԻ:

Ստորհում 10 նոյեմբեր 1883.

(ի դիւրութիւն ընթերցողաց դնեմ նախ զյայտարարութիւն մատենից՝ զորս ի վկայութիւն կը կոչեմ ի գրութեանս ի մերայնոց եւ յօտարաց, զանց առնելով զայնոսիկ ի հայերէն գրեանց՝ որ միանգամ տպեալ են եւ քաջածանօթ ամենեցուն, որպիսի են Չամչեան եւ Ինճիճեան Մխիթարեան բազմաբեկիւն Հարց երկասիրութիւնքն.

Առաքել Թաւրիժեցի, Պատմութիւն. տպ. Էջմիածնի, 1884.

Աստուածաշունչ գիրք. տպ. Ս. Ղազարու, 1860.

Կաւիթ Անյաղթ. Մատենագրութիւնք. տպ. Ս. Ղազարու, 1833.

Եւսեբիոս Կեսարացի, Փրոնիկոն. տպ. Ս. Ղազարու, միահատոր, 1818.

Ջաքարիա Սարկաւազ, Պատմութիւն. տպ. Էջմիածնի, 1870.

Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն, տպ. Կ. Պոլսի, 1852. — տպ. [Բ. Պատկանեան] Պետրբուրգի, 1887.

Լաբունեայ, Թուղթ Աբգարու. տպ. Ղազարու, 1868.

Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն. տպ. Ս. Ղազարու, 1865.

Ղեւոնդ երէց, Պատմութիւն. տպ. [Կ. Եղեանց] Պետրբուրգի, 1887.

Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն. տպ. Երուսաղեմի, 1869.

Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն. տպ. Երուսաղեմի, 1871.

Մխիթար Անեցի, Պատմութիւն. տպ. [Բ. Պատկանեան] Պետրբուրգի, 1879.

Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն. տպ. Ս. Ղազարու, 1865, 1887. —

Աշխարհագրութիւն. տպ. Ս. Ղազարու, 1881.

Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն. տպ. [Շահնազարեան] Պարիսի, 1860.

Յակոբ Կարինեանց, Բաղդատութիւն Պատմութեան Մ. Խորենացւոյ տպագրելոյն ի Վենետիկ ընդ երկուց ջեռագրաց. տպ. Տըփղեաց, 1858.

Յոհան Կաթողիկոս Դրասխանակերտեցի, Պատմութիւն. տպ. [Մ. Էմին] Մոսկուայի, 1853.

Ուխտանէս, Պատմութիւն. տպ. Էջմիածնի, 1871.

Պատմութիւն Վահանայ Գողթնացւոյ, գրեալ յամին 745. Սոփեբը Հայկականք, Հ. Ժ. Գ. տպ. Ս. Ղազարու, 1854.

Սեբէոս, Պատմութիւն. տպ. Կ. Պոլսի, 1851. — տպ. [Բ. Պատկանեան] Պետրբուրգի, 1879.

Ստեփանոս Ուռայեան, Պատմ. տպ. [Մ. Էմին] Մոսկուայի, 1861.

Վարդան Արեւելցի, Պատմութիւն. տպ. Ս. Ղազարու, 1862.

Math. Christophe, Dictionnaire pour servir à l'intelligence des Auteurs classiques grecs et latins, 2 vol., Paris, 1805.

Dezobry et Bachelet, Dictionnaire général de Biographie et d'Histoire, 2 vol., Paris, 1857.

Édouard Dulaurier, Chronique de Matthieu d'Édesse, Paris, 1858.

Victor Langlois, Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie, 2 vol., Paris, 1867, 1869.

Lebeau, Histoire du Bas-Empire, édition de J. Saint-Martin et de Brosset Jeune, 21 vol., Paris, 1824—36.

F. Lenormant et E. Babelon, Histoire ancienne de l'Orient, 6 vol., Paris, 1881—88.

E. Littré, Dictionnaire de la Langue française, 4 vol., Paris, 1876.

J. Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, 2 vol., Paris, 1818, 1819.

Payne Smith, Thesaurus Syriacus. Oxford, 1868—1886. Այս ամենապատուական Ասորերէն — Լատիներէն Բառարանին 7 Պրակքն (գլ. Fascicule) միայն հրատարակեալ են ցարդ. կը մնան հրատարակելի այլ եւս 3 Պրակք.

1. «Բանդի յիշատակեն Գիրք ի սկզբան թագաւորութեանն Սաւուղայ զերից որդւոցն, զՅովնաթամ եւ զԵսայի (կամ ըստ ձեռագրին զԻսայի) եւ զՄեղիսաւէ». երես 11:

Յերես 299, ի 16-դ ծանօթութեան, ի մէջ կը բերուի Ե. Դիւլթոնի գիտողութիւնն, թէ «Անուն երկրորդ որդւոցն Սաւուղայ Ամինադար կոչի ի ս. Գիրք (Ա. Թագ. զլ. լա. 2), եւ ոչ Եսայի, որպէս ընթերցուի առ Ասողկան, առանց զիտելոյ զընդէրն եւ զգիտարդն»:

Ասողիկ Սաւուղայ թագաւորութեան «կլբանն վերայ կը խօսի, եւ կ'անարկէ Ա. Թագաւորութեան ժդ զլիւցն 49 տան, ուր գրեալ է. «Եւ էին որդիք Սաւուղայ Յովնաթան եւ Յէսայի եւ Մեղիսաւէ»: Եսայի կամ Իսայի (եւ

Թերևս ուղղագրյն Եսս-է, Իսս-է) Ասողկան նոյն է ընդ Յէսսո-ի:

ՅԱստուածաշունչ զիրս կը կարգանք Յէսսո-ր. այլ զի յոյնն կ'ըսէ Իէսսո-ի, եւ վուզատայն ս. Հերոնիմայ Jessui, կը համարիմ թէ եւ ի հայ թարգմանութեանն գրեալ է Յէսսո-ի, որ վրիպակ ընթերցմամբ փոխեալ է ի Յէսսո-ր: Ի եւ Ր նշանադիրք բազում ուրիշ այլ ընդ այլոյ ընթերցեալք են ի զիրս Նախնեաց:

2. «Առ որով Մատաթիա՝ քահանայ երուսաղեմացւոց, Ահիւնայ որդի» . երես 15:

Ի նմանութենէ Մ եւ Ս նշանադրաց յերկաթագիր գրչութեան՝ վրիպած է յաչաց դաղափարողին Ա. սկըզբնական վանկն, որով Ասահովնայ կը ճատեալ է յ'Ահովնայ. իսկ յերես 17 ուղիղ գրի. «Առ այսու Սնախորաւ՝ Մատաթիա, ուստր Ասահովնայ, նախանձ վասն հայրենի կրօնիցն առեալ՝ լինէր զօրավար Ժողովրդեանն»:

3. «Արիւնչս Ովբայ ամա չորս» . երես 16. — Արիւնչս Ովբոսայ ամա չորս» . երես 28:

Զեռադիրն կը գրէ յառաջին անգամուս «Արսոս Եթու» (որ ուղղելի է «Արսես Ոքու»), եւ յերկրորդին «Արչէղ Ովբոսայ»: Արսէս կամ Արչէղ (Arsès) է անուն որդւոյն եւ յաջորդին Արտաշէս Գ Ովբոսայ, ինչպէս կը գրէ միշտ նաեւ Եւսեբիոս ի Քրոնիկոնին. («Արսէս» Մասն Ա. երես 50, 93. «Արսէս Ովբայ» . հր. 106, 113. եւ Մասն Գ, հր. 19, 126): Նոյնպէս ի Վարդան Արեւելցի, երես 27, «Արսաշէս Ռոս ամա չորս», ուղղելի է «Արչէս Ռոսայ ամա չորս»: Իսկ Միխայէլ Ասորի յերես 71 զյաջորդ. Արտաշէս Գ. Ովբոսայ կը կոչէ Արիւնչոյն:

4. «Դարեհ Արսաշ ամա վեց» . երես 16. — Դարեհ Արչէսայ ամա վեց» . երես 28:

Այս Դարեհ է Դարեհ Գ. Կողովման, փերջին Թագաւորն Աքեմենեան Հարստութեան Պարսկոց, զորոյ բանակն խորտակեց

Աղեքսանդր Մակեդոնացի ի դաշտին Գաւգամելայ (Gaugamèle) յամին 331 նախ քան զՔրիստոս: Սա, որ էր Թոռնորդի¹⁾ Դարեհ Բ-ի Հարձորդւոյ կամ Նոթուի, յաջորդեց Արշեսի, որդւոյն Արտաշէս Գ-ի Ովբոսայ. իւր հայրն կը կոչուէր Արսան²⁾, եւ մայրն Սիսիգամբիս³⁾: Ասողիկ երբ առաջին անգամ կը գրէ «Դարեհ Արսաշ ամա վեց», կը հետեւի Եւսեբեայ («Դարեհ Արչաշ ամա վեց» . Քրոն. Մասն Բ. երես 19), եւ ըսել կ'ուզէ անշուշտ «Դարեհ որ էր Դարեհ Արսանայ» (Arsane). իսկ երկրորդ անգամ գրելով «Դարեհ Արչէսէայ ամա վեց», կ'երեւի թէ ըսել կ'ուզէ «Դարեհ որ էր յաջորդ Արշեսի»: Ուխտանէս յառաջին հատուածին, յերես 34, կը գրէ. «Դարեհ Արսէսէայ ամա վեց», փոխանակ գրելոյ Արսէսէայ. (այս շփոթութիւն յառաջ եկած է Մ, Ս, Տ նշանադրաց նմանութենէն): Իսկ Միխայէլ Ասորի կը գրէ յերես 71. «Դարեհ որդի Արսաշի», զոր չկարեմ մեկնել:

5. «Յովդայէ որդի Յասեբայ: Յովհաննէս որդի Յովբայ: Յէսսո-ր որդի Յովհաննու» . երես 19:

Ինձ թուի ընթեռնելի. «Յովհաննէս որդի Յովբայէայ: Յուդոս որդի Յովհաննու»: Յուդոս լաւ եւս գրի Յասսո-ս առ Եւսեբեայ, Քրոն. Մասն Բ, երես 120. «Եւ փոխանակէ զՅովդայէ Յովհաննէս որդի իւր եւ Յասսո-ս լեալ առ Աղեքսանդր Մակեդոնացւով»:

6. «Աղեքսանդրոս Մարէս ամա չորեքասան» . երես 23:

Ուղղելի է Մաճէս ըստ Եւսեբեայ, Քրոն. Մասն Բ. երես 164. «Աղեքսանդրոս, Մաճէս որդի, ամա երեքասան»:

1) «Darius III Codoman, arriere-petit-fils de Darius II Nothus» F. Lenormant et E. Babelon, Hist. anc. de l'Orient. Հատոր 2, երես 56:

2) «Darius III, surnommé Codoman, dernier roi de Perse, était fils d'Arsane et de Sisigambis, et descendait de Darius Nothus. Math. Christophe, Dictionnaire եւ այլն. Հ. Ա, երես 283 ա.

3) Ըստ Սուտ-Կալիսթենեայ (Պատմութիւն Աղեքսանդրի) Դարեհ Գ-ի մայրն կը կոչուէր Հոդոդուէ:

Յուլիա Մամէ (Julia Mammea) էր մայր Ալեքսանդրոս Սեւերոս կայսեր:

7. «Եւ զգեցուցանողս զՅէւէս ի զաւակէ Քանանացւոց». երես 33:

Ասողիկ կ'առնու զայս ի Մ. Խորենացւոյ, Բ. Է. «Եւ զգեցուցանողս իւր (կարգէ Վաղարշակ) զՅէւէս ի զաւակաց Քանանացւոց». (տպ. Ս. Ղազարու, 1865): Բայց վերջին տպագիրն ս. Ղազարու (1881) եբր յատուկ անուն կը դրէ զՅէւէս յերես 167, ինչպէս արդէն Լ. Ղուկաս Խնձիճեան իմացած է յ'Բ հատորի Հնախօսութեանն («Յէւէս է անուն մարդոյ». երես 159, ծան. 1), որում հետեւած է նաեւ իտալերէն Թարգմանութիւնն Խորենացւոյ (տպ. Ս. Ղազարու, 1841), որ յերես 107 կը գրէ Zeres.

Ի Նախնեաց կարծեմ միայն Ստեփանոս Ուռպելեան որոշակի յատուկ անուն մարդոյ իմացած է զՅեռէս. «Եւ ապա կարգէ ընդ սմա զՅէւէս (Մ. Էմին կը գրէ զՅէւէս) ի զաւակէ Քանանացւոց, ի ցեղէն Գնթունեաց, զգեցուցանողս ինքեան, եւ դնէ ի վերայ արքունի հանդերձիցն», երես 9: Եթէ ամենայն զրչագիրք Խորենացւոյ բազմաբար կը գրեն «զգեցուցանողս», կրնայ կարծուիլ թէ Յեռէք (յոգնակի հայցական զՅեռէս) է անուն աղգատոհմի, եւ ոչ միոյ մարդոյ:

8. «Մասն մի ի նոցանէ» (յովերիացւոյ) յաջակողմն Պոնտոս ծովուն տարեալ բնակեցուցանէր (Նաբուգոդոնոսոր): Եւ է Վերեայն անցեալ յեղէրս երբեք յարեհոս: Եւ ի հովտին մեծի Բասենոյ կարգէ (Վաղարշակ) նախարարութիւն զՈրդունին անուանեալ, որ ի զաւակացն Հայկայ». երես 35. (եւ 47-դ ծան. յերես 326—327):

Զայս հետ ի Մ. Խորենացւոյ առած է Ասողիկ, եւ ինքն Խորենացի կ'առնու ինչ ինչ ի բանից Աբիւղենեայ, զորս ի մէջ կը բերէ Եւսեբիոս ի Քրոնիկոնին, Մասն Ա, երես 29: Խորենացի կ'ըսէ. «Եւ զմասն մի ի նոցանէ (ի Վերիա-

ցւոյ) յաջակողմն¹⁾ Պոնտոս ծովու յարեհոս տարեալ բնակեցուցանէր (Նաբուգոդոնոսոր): Իսկ ի հովտին մեծի Բասենոյ կարգէ (Վաղարշակ) նախարարութիւն զՈրդունին անուանեալ, որ ի զաւակացն Հայկայ». (բ. ը): Այսպէս Ս. Ղազարու կրկին տպագիրքն (1865 եւ 1881), որ թերի զրչագրաց հետեւած են: Աբիւղենոս կ'ըսէ պարզապէս. «Եւ զմասն մի ի նոցանէն յաջակողմն (տպ. յառաջակողմն) Պոնտոս ծովու տարեալ բնակեցուցանէր»: Ծշգիւ ըստ այսմ եւ մի օրինակ Խորենացւոյ, (տես Յակոբ Կարինեանց, Բաղրամյան-Եւսեբի եւ այլն, երես 64), ուր չկայ յարեհոս բառն: Խորենացւոյ վերոյեղեալ հատուածն ըմբռնել է հետեւեալ օրինակաւ, ըստ տպագիրն Վիստոնեան եղբարց (Լոնդոն, 1736), ըստ Ուիտանիսի, եւ ըստ Ասողկայ. «Եւ զմասն մի ի նոցանէ յաջակողմն Պոնտոս ծովու տարեալ բնակեցուցանէր: Եւ է Վերեայն այն յեղէր երբեք յարեհոս: Իսկ ի հովտին մեծի Բասենոյ կարգէ» եւ այլն. տպ. Վիստոնեանց, երես 95.— «Եւ զմասն մի ի նոցանէ յաջակողմն Պոնտոս ծովու տարեալ բնակեցուցանէր, ասէ Պատմագիրն: Եւ է Վերեայն այն յեղէր երբեք յարեհոս». Ուիտանէս, Հատուած Բ. երես 34—35.— որով եւ Ասողկայ բանն «Եւ է Վերեայն անցեալ յեղէրս երբեք յարեհոս», կ'ուղղուի «Եւ է Վերեայն այն յեղէրս երբեք յարեհոս»:

Աւասիկ այս վեց բառերն Եւ է Վերեայն այն յեղէր երբեք կը պակասեն ի տպագրութիւնս ս. Ղազարու, եւ եօթնեւորդն յարեհոս խախտեալ յիւր տեղւոյն՝ կը մնայ կղզեացեալ, եւ չհասկացուիր թէ ինչ ըսել ուզած է Խորենացի: Մեր Պատմահայրն յիտ ի մէջ առնլոյ զբանս Աբիւղենեայ թէ Նաբուգոդոնոսոր ընդ ձեռամբ նուաճեաց

¹⁾ «Յառաջակողմն Պոնտոս ծովու» գրեալ է յԵւսեբիոս. այլ ուղիւ է Խորենացւոյն յաջակողմն, համեմատ յոյն բնագրին: Թուր ինձ թէ եւ ի գիրս Կիւրղի Նրուսաղեմացւոյ Կալանի Ընթացութեան (տպ. Վիեննայ, 1832), ճառ ԺԵ. երես 334, Յառաջակողմն կուսէ անտի գտանիցիս Քրիստոսի, ուղղելի է Յաջակողմն:

զիբեացիս եւ զիվերիացիս (Սպանիոյ Հին անունն էր Iberia) եւ թէ զմասն մի իվերիացեոց ածեալ բնակեցոյց յաջակողմն Պոնտոս ծովու, յորոց սերեցաւ աղբն Վրաց¹⁾, կը յաւելու յանձնէ իբր տեղեկութիւն թէ «Վերին այն (կամ Վերիայն, այսինքն Iberia, Սպանիա) է յեղը երկրի յարեմուտս»: Յայտնի է թէ Հիներն եղբ եղբն Համարէին զկողմանս Սպանիացեոց, ուր էին նաեւ արձանքն Հերակլի:

9. «Ըստ պարսկական լեզուին Դուին, որ թարգմանի Բլուր».
երես 67. (առեալ ի Մ. Խորենացեոյ. Գ. Բ.):

Ի Պատմութեան Աւետիք Երկրոյ, յերես 175, յ' 8-դ ծանօթութեան, յառաջ կը բերուի Տ. Ք. Պատկանեանի զիտողութիւնն, թէ «Մ. Խորենացի եւ այլ պատմագիրք մեր ըստ նմանէ վկայեն, թէ Դուին ի Հին լեզու Պարսից նշանակէր Բլուր. սակայն չեք բառ այսպիսի ի լեզու Պարսից, ոչ ի Հնումն եւ ոչ ի նորումն»: Յառաջ քան զՏ. Պատկանեան՝ գաղղիացին Յ. Սէն-Մարտէն այսպէս գրած է զստուգաբանութենէ Խորենացեոյն յերես 119 Ա. Հատորոյ իւր Mémoires եւ այլն մատենին. «Այս քաղաքս (Դուին) կոչուեցաւ այսպէս, ըստ Մովսիսի Խորենացեոյ, վասն զի բլրոյ վերայ էր դերքն. եւ Դուին, ըստ Մովսիսի Խորենացեոյ, նշանակէ ի պարսիկ լեզու լեռնակ, Բլուր: Այս ստուգաբանութիւն որպիսի ինչ եւ իցէ, չեք բնաւ յարդի պարսկերէնի բառ՝ որ ձայնիւ կամ նշանակութեամբ մերձենայ յայն. թերեւս կարելի ըլլայ գտանել ի Հին պարսկերէն»²⁾:

¹⁾ Հին մատենագիրք ոմանք, յորոց եւ Խորենացի, կարծած են թէ Վերք սերեալ են յիվերիացեոց, այսինքն ի Սպանիացեոց: Արդի գիտունք չեն ընդունիր զայս: Տես Վարդան Արեւելցի, երես, 31, ծան. 1, եւ Ա. Մ. Գարագաշ, Քննական Պատմութիւն Հայոց (տպ. Կ. Պոլսի, 1880) երես 154, 251, 252:

²⁾ Կամ մանաւանդ ի Պաշլաւիկ լեզուի, ասելի էր: Իսկ Սէն-Մարտէնի բանքն այս են. «Cette ville fut ainsi appelée, selon Moïse de Khoren, à cause de sa situation sur une colline; et Torin (գրեւի

Յարդ եւ ինձ իսկ գլխովին չեղեւ Հնար գտանել Դուին ի Պարսկերէն Բառարանի. այլ գտի Կեղտաց բարբառոյն մէջ Դուին, որ է Հայերէն Բլուր. յայտնի է թէ կեղտերէնն է յաղգատոհմէ Հնդկեւրոպական լեզուաց ընդ սանսկրիտ, Հայ, յոյն, Հռովմայեցի, սլաւեան եւ գերմանական բարբառս: Լիտրէ ի գաղղիերէն Բառարանին կը գրէ ի ստուգաբանութեան Dune բառի. «Latin dunum, en grec dounon. mots signifiant hauteur, et donnés comme celtiques par les auteurs anciens; ils existent encore dans le celtique moderne: kymri, irlandais et gaélique dun, tertre; bas-breton tun, colline. «Դոյնպէս եւ ի Բառարանին Dejobry et Bachelet. «Dun, en celtique colline, d'où le français dune, et la terminaison latine dunum. Augustodunum, Autun; Dunquerque, église des dunes, etc».

10. «Եւ ի խնդրոյ նախարարացն՝ ետ (Վրամ) նոցա կաթողիկոս Վեդիւն, ոմն ասորի յակորիկ չարագործ... Աբդիւն, եւ Շմուէլ ոչ թուեցան (ի թիւ կաթողիկոսաց)»: Երես 76:

Յերես 33, ի 66-դ ծանօթութեան, կը գրէ Ե. Դիւլօրիէ, թէ «Զայրս զայս ասորի՝ Մ. Խորենացի կոչէ Բլուր, բայց ուղղագոյն եւս է ընթերցուածն Աբդիւն, որպէս ունի Աղղիկ, որ նշանակէ Ծառ, Յեռնի»:

Դիւլօրիէ կը սխալի: Այլ է ասորերէն Աբդիւն (որ թարգմանի Ծառաց Յիսուս), եւ այլ Բրքիւն (որ թարգմանի Օրհնակ Յիսուս): Payne Smith յիւրում ասորերէն-լատիներէն Բառարանին կը գրէ յ'բ պրակին յէջն 611. «Բլուրիւն»¹⁾ (ասորի գրով), Benedictus Jesus, nomen viri.

Եր. Davin, selon lui, signifie en persan, un monticule, une colline. Quoi qu'il en soit de cette étymologie, il n'existe pas, dans la langue actuelle de la Perse, un seul mot qui lui ressemble de son ou de signification; il serait peut-être possible de la retrouver dans l'ancien persan.

¹⁾ Եւրոպացիք Վեդիւն կը գրեն Ebedjesu. Իսկ զԲրքիւն Brichjesu. Ի Սիւր-Ման, երես 159 բ, Բլուր-Յեռն գրելի է Բլուր-Յեռն, կամ լաւ եւս Բլուր: Անդ, երես 303 ա, Թուր-Ման գրելի է Թուր-Ման, Touro Oukomo, որ նշանակէ յասորի լեզու Լեռն Սեռ.

այսինքն «Բրեւեւ», Օրհնեալ Յիսուս. անուն մարդոյ: Իսկ Յ. Սէն-Մարտէն կը թարգմանէ ղբրեւեւ— «la bénédiction de Jésus», Օրհնութիւն Յիսուսի, (տես Labeau, Հ. 2. երես 34), որում կը հետեւի եւ Վեկտոր Լանգլուս. (տես Collection եւ այլն, Հ. Բ, Lazare de Pharbe, երես 272 ր, ծան. 2):

Ոչ միայն Խորենացի Բրեւեւ կը կոչէ զեկամուտ կաթողիկոսդ, այլ եւ Ղազար Փարպեցի, Թովմա Արծրունի, Յոհան կաթողիկոս, Ներսէս Շնորհալի (ի Վիպասանութեանն), Վարդան Արեւելցի, եւ այլք: Իսկ Հ. Միքայէլ Զամէան (Պատմ. Հայոց, Հ. ա. երես 516) խառն կը գրէ «Բրբիշոյ կամ Արգիշոյ», որպէս թէ երկանուն ըլլար Ասորիդ:

Զգիտմ թէ Ասորիկ ինչպէս յալեւի կ'անուանէ զԲրբիշոյ: Առ մեզ Յակոբիկը (ըստ զաղղիացւոց Jacobites) կ'ըսուին հետեւողքն մոլարամիտ Յակոբ Ծանծալոսի, որ էր Ասորի աբեղայ եւ ընտրեցաւ յԵւտիքականաց եպիսկոպոս Եդեսիոյ յամին 541 եւ մեռաւ յամին 578: Բրբիշոյ, որ կ'ապրէր յառաջին կէս հինգերորդ դարուն, չէր կրնար յակոբիկ

(տես Payne Smith, Պրակ Ա. էջ 182, ի բառն Oukomo). Իսկ Յ. Սէն-Մարտէն իւր Mémoires եւ այլն մատենին Ա. Հատորոյն յերես 18 կը կարգայ Toura oukama: — Դարձեալ ի Լարուրնայ թղթին Արգարու, յերես 1. յ' 2-դ ծանօթութեան, գրեալ է թէ «Ասորիք փոխանակ Արշամայ՝ Ուշմ կամ Ուշմ ասեն, եւ իմանան Սէն»: Զնչելի են բառքն «Ուշմ կամ»: Ասորիք զԱրգար՝ առաջին բրիստոնայ թագաւոր Ուշայի՝ կը կոչեն Աբգոր Ուշայ, Abgor Oukomo, որ թարգմանի Արգար Սեաւ. այսպէս անուանած են զնա, ոչ վասն զի բորոտութեամբ սեւացեալ էր մորթն Արգարու, ինչպէս կարծած է Միքայելիս (Michaelis) արեւելագէտն, այդ ընդգիմաստութեամբ (par antiphrase), վասն զի բորոտութեամբ սպիտակացեալ էր մարմինն. (տես Payne Smith, Պրակ Ա. էջ 182, ի բառն Oukomo): — Բրեւեւ եւ Ուշմ ասորերէն Կոփ (koph) նշանադրաւ կը գրուեն, եւ ոչ ղն:

ըլլալ մինչեւ չկայր աղանդ յակոբեաց: Յակոբէն բառի առաջին գործածութիւնն ի զիրա մեր՝ ծանօթ է ինձ յութեորդ դարէ, ի զրութեանց Խոսրովկայ, եւ ի Պատմութիւնն Վահանայ Գողթնացւոյ, երես 44 եւ 52:— Սմբատ Պատմիչ յերես 135 (տպ. Նահապարեան) թուի հանել զՅակոբիկս ի սրբոյն Յակոբայ Մծնացւոյ, զոր եւ նոյն կը համարի ընդ Յակոբայ Ծանծալոսի:

11. «Առցեալն իմաստնական հանձարով երանելի Հայրապետն Յովհան Մանդակունի, որ զկնի տեառն Գիւտի պաշտեաց զաթոռ Հայրապետութեանն ամա վեց: Նշխարք սորա [հանգուցան] ի Նիւրակ գաւառի, ի գիւղն՝ որ Բեռնաւնս¹⁾ կոչի, յեկեղեցւոյն՝ որ Տեառնթագ ասեն: Յայսմ ժամանակի երանելին Տեառնթագ, որ էր ի գաւառէն Արշարունեաց ի կալոց (կամ ըստ ձեռագրին՝ կողոց) գեղջէ, վկայեալ վասն Բրիստոսի քաջութեամբ՝ կատարեցաւ ի Զառմհրն Հազարաւուխտոյ ի զօրավարէն Պարսից». երես 80:

Այսպէս ունի Ասորկան Ձեռագիրն: Բայց արդոյ Հրատարակին Տ. Ստ. Մայիսասեանց զիտած է թէ շփոթութիւն կայ ի Ձեռագրին, եւ գեղեցկապէս տեղափոխած է զհատուածն «Նշխարք սորա... որ Տեառնթագ ասեն» կցելով զինի բանից «ի զօրավարէն Պարսից: Նշխարք սորա (այսինքն Տեառնթագայ)... որ Տեառնթագ ասեն» որով Նիւրակ գաւառի Բեռնաւնս կամ Բեռնաւս գեղջ՝ Տեառնթագ կոչեցեալ եկեղեցւոյն մէջ զեկեղեցւոյն նշխարքն կ'ըլլան նորին ինքեան Տեառնթագ նահատակի, եւ ոչ թէ Յովհաննու

¹⁾ Թուի թէ ի ձեռագրին Միսիթարեանց Վենետիկոյ Բեռնաւս գրեալ է անուն գեղջս, եւ ոչ Բեռնաւնս. «Իսկ յիշեալն յԱսորկայ Բեռնաւս գիւղ Նիւրակայ, մարթի լինել Բեռնա գիւղ Վանանդայ». Հ. Ղ. Ալիշան, Շէքէ, երես 172 Բ: Զամէան (Հ. Բ. երես 218) կը գրէ Բեռնաւս. եւ ինձիմեան (Ստորագր. Հին Հայաստանեայց, երես 429) Բեռնաւս:

Մանդակունւոյ¹⁾: Ճշգուծիւն ուղղութեանն Տ. Մալխասեանցի յայտ է եւ անտի՝ որ Ասողիկ յերես 81 կը յիշէ զմահ Յովհաննու Մանդակունւոյն. «Եւ ինքն հանգեալ ի կամս Աստուծոյ». հետեւաբար անտեղի կ'ըլլար յերես 80 խօսել զնշխարաց Մանդակունւոյն յառաջ քան զմահ նորին. թող որ Տեառնթագ կոչեալ եկեղեցւոյ աւելի պատշաճապէս կը յարմարին Տեառնթագ մարտիրոսի նշխարքն, քան թէ Յ. Մանդակունւոյ:

Ասողկայ պատմութեան մէջ կան սմին նման եւ այլ աստանդական մանր հատուածք, յորոց զերկուս տ. Ստ. Մալխասեանց տեղափոխած է հետեւելով Շահնազարեան տպագրին. (տես յերես 95, ծան. 4.—յերես 177, ծան. 4): Թուի ինձ թէ Ասողիկ ի լուսանցս իւր պատմութեան բնագրին յաւելուածներ դրած է, եւ ոմանք ի զաղափարողաց չկարենալով ստոյգ իմանալ զտեղիս պատուաստման յաւելուածոցը՝ զրած են խառն ի խուռն ի կարգի պատմութեանն: Նշանակեմ եւ այլ չորս հատուածս՝ որ տեղափոխելիք են ըստ իս:

Ա. «Սա (Յովհան Մայրոգոմեցի) զրեաց երիս գիրս, եւ զանուն իւր ոչ վերագրեաց ի նոսա, վասն չնդունելոյ ժողովրդեանն.

¹⁾ Չամչեան (Հ. Բ. երես 218) թուի թէ նկատած է զայս շիտթութիւն Սողկայ ձեռագրին. բայց առ ի լուծանել զգոհարուութիւնն՝ թէ՛ զՏեառնթագ եւ թէ՛ զՄանդակունի ի նմին Բեռնաւս գեղջ թաղեալ կը համարի, եւ կը գրէ. «Յովհան Մանդակունի... թաղեցաւ ի գիւղն Բեռնոս ի Շիրակ գաւառի, ուր թաղեալ էր սուրբ վկայն Քրիստոսի՝ Տեառն թագ»: Իսկ Ինձիճեան (Ստորագր. երես 429) ուղիղ իմացած է թէ տեղափոխելի է հատուածն Ա. սողկայ, որ բնաւ չվերաբերիր Մանդակունւոյ, վասն զի կը գրէ. «Նշխարք սորա (ասէ Ասողիկ, այսինքն Տեառն թագայ, որ զմարտիրոսականն ընկալաւ պսակ յաւուրս Յովհաննու Մանդակունւոյ, է) ի Շիրակ գաւառի, ի գիւղն՝ որ Բեռնաւս կոչի, յեկեղեցոյ՝ որ Տեառն թագ անն»:

անուն միոյն՝ Խրատ վարուց. ի Մբն՝ չէիւնի — շէնւոյ. (Տ. Ստ. Մալխասեանց զայս հինգ բառս գուրս թողած է.) եւ անուն միւսոյն՝ Հաւատարմատ, եւ անուն միւսոյն՝ Նոյեմակ». երես 87:—Գիտենք ի Յովհան կաթողիկոսէ, երես 46, եւ ի Կիրակոսէ Գանձակեցւոյ, երես 30, եւ ի Վարդանայ Արեւելցւոյ, երես 62, թէ Մրենոյ եկեղեցւոյն շինողն է Դաւիթ Սահառունի ի սկիզբն եօթներորդ դարու. (տես եւ Շիրակ, երես 137): Ուստի վերոյիդեալ հինգ բառերն յ' 87 երեսէ փոխադրելի են յերեսն 86, այսպէս. ի խնդրոց նախարարացն իշխան հաստատէ Հայոց զԴաւիթ Սահառունի, որ կալաւ զհազարապետութիւն Հայոց ամս երեսուն հրամանաւ Որմզդի, որոյ խոսրովու Պարսից արքային: Ի Մբն՝ չէիւնի — շէնւոյ: Այսպէս իմացած է նաեւ Ինձիճեան (Ստորագր. երես 259):

Բ. «Յաւուրս սորա (Յովհաննու կաթողիկոսի Պատմագրին) երեւեցաւ Սմբատ՝ Թոնդրակաց առաջինն՝ ի Զարեհաւան գեղջէ, ի Ծաղկոտն գաւառէ, հակառակ ամենայն քրիստոնէական կարգաց: Ս — իսլաւ — զՍուլթանն Տալիս, եւ շահ էր առնել իբրեւ աղջկան ամենայն Տալիս: Ե — իսլաւ — եւս զԽաթաւոյն Ալիաղայ, եւ Տարբիւնն իսլաւ զաշ, վասն զի գող էին, եւ անուանեցաւ (չաւ եւս անուանեցաւ) Ալիաղա». երես 160—161. (Ստ. Մալխասեանց զամբողջ նոտրագիր հատուածդ գուրս թողած է):—Սնշուշտ ձերբակալողն զՍուլտանն Տաճկաց եւ զԹագաւորն Ափխազաց՝ ոչ է Սմբատ Թոնդրակեցի աղանդապետն: Զգիտեմ թէ ով է այդ Սուլտանդ¹⁾ Տաճկաց ի ժամանակս Յովհաննու Դրասխանակերտեցւոյ: Այնպէս կ'երևի Ափխազ բառի տրուած (անհիմն) ստուգաբանութենէն՝ թէ Ասողկայ խօսքն մեր Բագրատունի թագաւորաց միոյն համար է. խուզելի ի պատմութեան հ. Միքայիլի Չամչեան, բայց ոչ ինչ գտի:

¹⁾ Վարդան Արեւելցի Սուլթան կը կոչէ զամիրապետն Ոմար Բ. (717—720) որ էր յաւուրս Յովհաննու կաթողիկոսի Օձնեցւոյ. «Որք եւ գնացեալ առ աշխարհակալ Եւթիմիոս Օմար, գովէին առ նա զայրն փառաւոր (չՅոհ. Օձնեցի)... ապա սրտապնդեալ զինքն Եւթիմիոս բանալի զերեսն իւր», տես Արաբ. ամսագիր Էջմիածնի, 1888, երես 584, 585:

Գ. «Էր շինեալ թագաւորին (Աբասայ) զկաթողիկէն սուրբ Ի քաղաքին Կարուց... երկնանման խորան: Ս... շինէ է- զփոք իւր- շինէն Ան-ոյ է- զաւ-բն Գրիգոր է Բաղադրուալուն»։ Երես 172. (Ստ. Մալխասեանց նոյնպէս եւ զայս նօտագիր բառս դուրս թողած է)։ — Ասողիկ յերես 88—89 կը գրէ թէ Ներսէս Գ կաթողիկոսն Տայեցի շինեաց «զհրաշագայծաւ եկեղեցին զսուրբ Գրիգոր Ի Վաղարշապատու առապարին»։ Եւ յերես 282 թէ Գագիկ Ա. յամի Տեառն 1000 շինեաց յԱնի քաղաքի զեկեղեցի սրբոյն Գրիգորի նոյնաձեւ չափով եւ յօրինուածով՝ որով կառուցեալ էր (Ի ձեռն Ներսէսի Գ-ի Տայեցւոյ)» մեծաշէն եկեղեցին՝ որ Ի Բաղաքուղաշտի՝ անուամբ սրբոյն Գրիգորի։ Զգիտեմ որո՞ւ համար է յերես 172 Ասողկան ըսելն թէ «Սա շինէ... եւ զսուրբն Գրիգոր Ի Բաղաքոյ-ղաշտին»։ (Բաղաքոյղաշտ կամ Բաղաքուղաշտ է Վաղարշապատ, կամ «ըջակայ ոլորտ Վաղարշապատ քաղաքի»։ տես Ինձիճեան, Ստորագր. երես 471—472)։ Նոյնպէս չգիտեմ թէ զի՞նչ է «Փոքր կաթողիկէն Անուոյ»։ Լ. Ղ. Ալիշան վարդապետն կը նկարագրէ զԱն-ոյ կաթողիկէն յերես 64-73 Շիրակայ տեղագրութեանն. այլ չգտի Ի նմին զյիշատակութիւն Ան-ոյ Փոքր կաթողիկէն։ Կըզրէ եւ Միխիթար Անեցի յերես 9, թէ «Աշոտ Ողորմածն, որդի Աբասայ, թագաւորէ յԱնի ամն քսան եւ հինգ, եւ շինէ զփոք քաղաքն»։ Արդեօք այս հատուած Անեցւոյն ունի՞ աւերելութիւն ընդ Ասողկայ հատուածին, ուր կը յիշն փոքր կաթողիկէն Անուոյ եւ Բաղաքոյղաշտի ս. Գրիգոր եկեղեցին։

Գ. «Եւ Գագիկայ յամենայն զօրացն Հայոց հատեալ զգունդ վեց հազար յընտիր ընտիր վառելոցն՝ գումարէ Ի ձեռն իշխանաց իշխանին վահրամայ՝ որդւոյ Գրիգորոյ, է- Սմբարայ Տաթևարտոսի՝ որդւոյ Վահրամայ, է- Տարդուանին Աշոտոյ Պալլառառնոյ, որ զՄարմաշէն շինեաց, որ զԲաղնէն շինեաց»։ Երես 270. (Ստ. Մալխասեանց կ'ուղղէ զՋեղա-գիրն հետեւեալ օրինակաւ. «... գումարէ Ի ձեռն իշխանաց իշխանին վահրամայ, որդւոյ Գրիգորոյ Պալլառառնոյ, որ զՄարմաշէն է- զԲաղնէն (տպ. զԲաղնէն) շինեաց, է- Սմբարայ Տաթևարտոսի, որդւոյ Վա-»

րամայ, է- Տարդուանին Աշոտոյ»։ — Լ. Ղ. Ալիշան կը յիշէ համա-ռօտիւ զայս բանս Ասողկայ Ի Շիրակ, երես 111 ա եւ երես 147 ա, եւ խառնակ կը համարի, վասն զի Մարմաշէնու եւ Բաղնէնի (կամ Բագնայրի, Բաղնայրի) շինու-թիւնն վերագրեալ է մարդապանին Աշոտոյ Պալլառառնուոյ, մինչդեռ «Մարմաշէնու կանգնողն յայտնի է՝ Վահրաման, եւ Բաղնայրի՝ ըստ այլ պատմաց՝ Մագիստրոսն Սմբատ»։ Ես այսպէս կ'ուղղեմ զհատուածն Ասողկան... «գումարէ Ի ձեռն իշխանաց իշխանին վահրամայ՝ որդւոյ Գրիգորոյ Պալլառառնոյ, որ զՄարմաշէն շինեաց, է- Սմբարայ Տաթևարտոսի՝ որդւոյ Վահրամայ, որ զԲաղնէն շինեաց, է- Տարդուանին Աշոտոյ»։ Կանգնողն Մարմաշէնու է իշխանաց իշխանն Վահրամ՝ որդի Գրիգորի Պալլառառնուոյ, զորոյ տես զարձանագիրն Ի Շիրակ, երես 148. տես եւ Կիրակոս Գանձակեցի, երես 50, եւ Վարդան Արեւելցի, երես 97։ Իսկ կանգնողն Բաղնէնի է Սմբատ մագիստրոս. «Շինեաց եւ Սմբատ մագիստրոսն զվաժապատեա վանքն որ Բագնայրն կոչի»։ Կիրակոս Գանձակեցի, երես 50. — թուին ՆԾԹ¹⁾ (1010) Սմբատ մագիստրոսն զԲաղնայր Դրենայ (տպ. զԲաղնայր Դրենայ) շինեաց»։ Առաքել Թաւրիժեցի, երես 480 յորմէ կ'առնու եւ Զամէեան. «Սմբատ մագիստրոս Թոռնեցի շինէ Բագնայր վանքն Դոռնայ»։ Լ. Գ. Ի ցանկին յատուկ անուանց։ (Զգիտեմ որով ապացուցիւ Զամէեան նոյնացուցած է զՍմբատ մագիստրոս ընդ Սմբատայ իշխանին Թոռնե-ցւոյ, զոր չը յիշէ Մատթէոս Ուռհայեցի յերես 21 եւ 33)։ ✓

¹⁾ Սեալ կը համարեմ զտպագրին ՆԾԹ (1040)։ Ժամանակագիրն Անեցի յամի 1009 կամ 1010 նշանակէ զշինութիւն վանիցն (Բագնայրի), այլ այս համարելի է աւարան. քանզի Ասողիկ տասն ամալ յառաջ նոյնպէս գրէր. եւ զի չյաւելու գրուատ ինչ զշինուածոյն՝ Ի գէպ է առ իւրեւ անկատար համարել զնոյն»։ Լ. Ղ. Ալիշան, Շիրակ, երես 111 Բ։

12. «Դաւիթ աշակերտ Մովսիսի, ի Հարբ գաւառէ, ի Հերեան գեղջէ»։ Երես 80—81։

Յայսմ հատուածի երկու բան կայ որ կը տարակուսեցնէ զիս։ Նախ թէ ով է այս Դաւիթ՝ որ Մովսիսի (Խորենացւոյ) աշակերտն կը կոչուի։ Երկրորդ՝ ուղի՞ւ է Հերեան անունն թէ պէտք է կարգալ Հերեան։

Եթէ Ասողկէ կ'իմանայ զԴաւիթ Անյաղթ փիլիսոփայն, զմատենագիրն Սահմանաց Իմաստասիրութեան եւ զԹարգմանիչն Պորփիւրի եւ Արիստոտելի, սա չէր աշակերտ Խորենացւոյ, այլ աշակերտակից, յերկրորդ Թարգմանչաց դասէն, եւ թուի թէ զրաժ է զՍահմանսն նախ քան զԽորենացւոյ պատմութիւնն եւ զաշխարհագրութիւնն. վասն զի յետինս՝ ուրիշ ի պատմութեան իւրում եւ ուրիշ յաշխարհագրութեանն՝ երկու փոքրիկ պատառիկս փոխ կ'առնու ի Սահմանացն։ Դաւիթ Անյաղթ յիւր մատենագրութիւնս Ներգնացի կը կոչուի երկիցս. «Դաւթի փիլիսոփայի Ներգնացոյ Վերլուծութիւն Ներածութեանն Պորփիւրի»։ Երես 251. — «Թարգմանեալ եւ մեկնեալ ի Դաւթ Ներգնացոյ (Ստորագրութիւնը Արիստոտելի)»։ Երես 458։ (Գարեգին Վ. Սրուանձտեանց «Ներգնացի շինական» կը կոչէ զԴաւիթ Անյաղթ, չգիտեմ ուստի՞ առեալ. տես Հնոց Եւ Նորոց, Երես 32)։

Ճառքնտիրք սոյն Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի կը վերագրեն եւ Ներբողեան մի ի սուրբ Խաչն աստուածընկալ որոյ սկիզբն է «Բարձրացուցէք զՏէր Աստուած մեր, մարգարէն ձայնէ», եւ զոր մեկնաբանած է Ներսէս Շնորհալի։ Ի զուի Ներբողիւնին կը կցեն նոյն ճառքնտիրք եւ Նախագրութիւն մի, յորում կ'ըսուի թէ «Դաւիթ փիլիսոփայ... (էր) ի Հարբ գաւառէ ի Հերեան գեղջէ, աշակերտ Սահակայ եւ Մեսրոբայ, զոր ասեն քուերորդի Մովսիսի Քերթոլահօրն»։ Թէ որչափ վստահել են Նախագրութեանդ տուած տեղեկութիւնքն, որ տգիտի գրուած կ'երեւի, չկամիմ այժմ

քննել. եւ ոչ թէ Հարբ գաւառի Հերեան գեղջին մէջ ծնածն ինչպէս Ներգնացի կրնայ կոչուիլ։ Հերեան թէ Հերեան, զայս պիտի քննեմ։

Ինձիճեան (Ստորագր. Երես 120) կը գրէ՝ թէ «Շնորհալին ի մեկնութեան Բարձրացոյցէ՝ ճառին՝ զգիւղն ուստի էր Դաւիթ՝ կոչէ Հերե, զոր եւ եզիտ նշանակեալ ի Հին յիշատակարանս գրեալ ի Ժամանակս Թարգմանչաց»։ Չունելով զձեռագիր Շնորհալոյ մեկնութեան Բարձրացոյցէաց Ներբողեանին, չկարեմ ստուգել զբանս Ինձիճեանի. բայց կը տեսնեմ որ Հերե եւ Հերեմ հազիւ կը տարբերին։ Ուստի՞ է ապա ուրիմն Հերեան. պարզապէս ի նմանութենէ ա եւ ք նշանագրաց ի գրչութիւնս ինչ. եթէ կարդանք Հերեան, կը նոյնանան Հերե, Հերեմ, Հերեք (զի ն տառն զիմորոշ յօդ է)։ Ի ՆԱԽՆԻՔ մատենիս երկարօրէն պիտի խօսիմ զշփոթութեանց ա եւ ք նշանագրաց. աստ անցնիմ համառօտիւ։ Ասողկէ կը գրէ յերես 107 «Կարէ՛ք, Գարգմանայ իշխան»։ Իսկ Յոհան կաթողիկոս, Երես 71, «զիշխանն Գարգմանայ զԿարէ՛ք», երկիցս. նոյնպէս եւ Վարդան Արեւելցի կը գրէ Կարէ՛ք։ — Ասողկէ յերես 175 ունի անուն մի Կարբէրք, զոր Նահապարեան կարդացած է Կարբէրք։ Ինձիճեան եւս կը կարդայ Կարբէրք (Ստորագր. Երես 59) եւ կը նոյնացնէ ընդ Խարբերդ. բայց ինձ սխալ թուի զի ըստ Ասողկայ Կարբերդ (կամ Կարբերդ) էր Գաւառն ի Լիւանդոն¹⁾ աշխարհին. իսկ Խարբերդ էր Բերդ ի Հանձիթ գաւառի Չորրորդ Հայոց, ինչպէս կը կոչէ զայն Կեղրեմոս, եւ ի մերօրս՝ Մատթէոս Ուռհայեցի յերես 443։ (Նոյնպէս սխալ կը համարիմ եւ զգրել Չամչեանի, Լ. Բ. Երես 824. «Խարբերդ գաւառ ի Լիւանդոն աշխարհի»)։ —

¹⁾ Լիւանդոն էր յարեւելեան հիւսիսային ծայր Կիլիկիոյ, սահմանակից Կապադովկիոյ եւ Կոմագենիոյ. տես վարդան Արեւելցի, Երես 115, ծան. 3, եւ Սիւսան, Երես 168 Բ։

Յոսիքերանի Մատթէի մեկնութեանն, Ն. Գ. երես 46, գրեալ է. «Յաժուցանէ զնոսա անբարեբաւ»։ Իսկ Նոր Հայկազեան Բառգիրքն կը կարգայ. «Յաժուցանել զնոսա կամեցաւ անբարեբաւ»։—Ի Խորենացւոյ աշխարհագրութեանն երես 37 կը գտնեմ Ռաշաֆնա քաղաք Միջագետաց, որ եւ ի գաղղիերէն թարգմանութեանն յերես 49 կը գրուի Rhastina, փոխանակ գրելոյ Ռաշաֆնա, Resena. (Սեբէոս կը գրէ Ռաշաֆնա, տպ. Կ. Պոլսի, երես 122, եւ տպ. Պետրբուրգի, երես 77: Այս քաղաք ըստ արաբացւոց կը կոչուի Ռէնա—ի—Այն, այսինքն գլուխ Աղբեր. տես Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, երես 337):—Բայց աւասիկ ամենէն զարմանալին. Սէն-Մարտէն իւր *Mémoires* եւ այլն գրոց Բ. Հատորոյն 406-452 երեսներուն մէջ հրատարակած է զաշխարհագրութիւն Վարդանայ վարդապետի հանդերձ գաղղիական թարգմանութեամբ եւ ծանօթութեամբ. յերես 446 կը կարգամ. «անդ (այսինքն յԵրուսաղէմ) եւ բոլոր անօրէն—ի—ն» Քրիստոսի կատարեցաւ. գաղղիերէն «C'est aussi là que J. C. a détruit l'impiété» Քրիստոսի անօրէն—ի—ն փոխանակ անօրէն—ի—ն:

13. «Ի սորա (Մեծեմայ Գնունոյ) եօթներորդ ամին եկաց կաթողիկոս Հայոց տէր Ներսէս ի գաւառէն Բագրեւանդայ ի գեղջէն Աշտարակաց, ամս ինն: Սա ի չորրորդ ամի հայրապետութեան իւրոյ եւ ի տասներորդ ամի իշխանութեան Մեծեմայ արար ժողով ի քաղաքին Դուին... եւ կարգեցին զԹուական Հայոց ի շրջապատներէն Յուստինոսի (իմն Յուստինիանոս Ա, Justinien Ier) կայսեր, որ զսուրբն Սոփիա շինեաց, եւ ի քսաներորդ չորրորդն Խոսրովայ՝ որդւոյ Կաւառայ Պարսից արքայի»։ Երես 82-83. — Յուստինոս (Յուստինիանոս Ա) ամս երեսուն եւ եօթն: Ի սորա շրջապատներէն կարգեցաւ Թուական Հայոց ի Դունայ ժողովին»։ Երես 141:

Նոյնպէս եւ Վարդան Արեւելի կը գրէ յերես 57-58 թէ Թուականն Հայոց եղաւ ի շրջապատներէն ամի Յուստինոս (Յուստինիանոս Ա.) կայսեր. «Զտէր Քրիստափոր

յաջորդէ տէր Ղեւոնդ ամս երկու: Եւ ապա տէր Ներսէս (Բ. Աշտարակեցի) ամս ինն: ... Զինի Ներսիսի՝ տէր Յոհաննէս (Բ. Գաբեղենեցի) ամս հեղետասան (Խօթնեւտասն, ըստ Յոհաննու կաթողիկոսի պատմագրի, երես 38): Եւ յետ նորա տէր Մովսէս Եղեվադայ ամս երեսուն: Սա ի տասներորդ ամի հայրապետութեանն իւրոյ, եւ յերեսներորդ առաջներորդ ամին Խոսրովու՝ որդւոյ Կաւառայ, եւ ի շրջապատներէն Յուստինոսի (Յուստինիանոսի Ա-ոյ), որ զսուրբն Սոփիա շինեաց, եղիր Թուական հայոց եւ տոմար: Ի ծանօթութեան գրեալ է թէ «ոչ ի շրջապատներէն այլ ի քսաներորդ շրջապատներէն ամին»: Ուղղագոյն եւս է կարծեմ սակ յամին քսաներորդ հինգերորդ Յուստինիանոսի առաջնոյ, որ է ամ Տեառն 552: Սոյն տարին եւ Խոսրովայ առաջնոյ Անուշըռուանի թագաւորութեանն քսաներորդ առաջներորդն էր, ոչ քսաներորդ շրջապատն ըստ Ստողայ, եւ ոչ երեսներորդ առաջներորդն ըստ Վարդանայ:

Բայց ո՞վ էր կաթողիկոս յամին 552 որ հաստատեաց զհայ թուականն: Տեսնեք որ Ստողիկ կը գնէ զՆերսէս Բ. Աշտարակեցի, եւ Վարդան զՄովսէս Բ. Եղեվարդեցի, որում կը միաբանին եւ բազմագոյնք ի պատմաց մերոց. (Յոհան Մամիկոնեան, 8, — Յոհան կաթողիկոս, 38, — Ուխտանէս, հատուած Բ., 6, — Ստեփանոս Ուռպեհեան, 69, 332, հանդերձ այլովք,) որք առ հասարակ Մովսէսի Եղեվարդեցւոյ կ'ընծային զգիր հայ տոմարին: Զամենն (Ն. Բ. երես 498, եւ 509-516) երկար բանիւք կը ձգտի ցուցանել թէ Հայոց Թուականն հաստատեալ է ի Մովսէս Եղեվարդեցւոյ, եւ ոչ ի Ներսէս Աշտարակեցւոյ, եւ մինչեւ ի վերջին ժամանակս՝ ընդհանուր կարծեօք Մովսէս Եղեվարդեցի կը համարուէր նորոգիչ հայ թուականին: Ն. Ղ. Ալիշան եւս իւր առաջին գրուածոց մէջ զսոյն կարծիս ունէր. օրինակ իմն ի Բաղնիկէ 1848 տարւոյն, յերես

216 ա, սապէս կը գրէ. «Թուականն. Հայոց, Հաստատեալ առ Մովսէսիւ Բ. կաթողիկոսիւ յամի Տեառն 552»¹ այլ կ'երևի թէ նորանոր քննութեամբ ստուգած է թէ Ներսէսի Աշտարակեցւոյ է այս արդիւնքս, քանզի Հակառակ իւր առաջին գրուածոց, Հակառակ Չամչեանի, Հակառակ մեր բազմազոյն պատմաց եւ յիշատակագրաց, Հակառակ ընդհանուր կարծեաց, կը գրէ ի Ներսէս յերես 37, ծան. 3. «Անստոյգ կամ աղաւաղեալ Համարիմ զյիշատակարան Մնացորդաց գրոց՝ զոր Զաքարիա պատմիչ (մասն Գ. երես 6) ընդօրինակէ, իբրու գրեալ յամի տեառն 554 ի Մանկիկ Գէորգէ Անեցւոյ. քանզի թուականն Հայոց ասի անդ եղեալ ի Մովսիսէ կաթողիկոսէ, ոչ է Ներսէսէ երես»²:

Եւ սակայն բան մի կ'ապշեցնէ զիս: Ալեշան վարդապետի Ներսէս Հրատարակեալ է յամին 1881. յետ Հինգ տարւոյ մի ոմն ի Մխիթարեանց Վենետիկոյ ի պատմութեան Հայերէն դպրութեան կը պնդէ եւ դարձեալ կը պնդէ թէ Հայ Թուականն Հաստատողն է Մովսէս Եղիվարդեցի, եւ ոչ Ներսէս Աշտարակեցի. (տես անդ յերես 393, 394-395, 589): Արդեօք Դպրութեան Հրատարակիչն կարդացած չէ՞ զվերոյեղեալ ծանօթութիւնդ Ներսէս, արդեօք կարդացած՝ բայց իւր ինքեան մանրախոյզ մանրակրկիտ քննութեամբ սխալ գտած է զկարծիս Լ. Ալեշանի: Եթէ ըստ դպրութեան Հրատարակչին ստոյգն այն է՝ որ Մովսէս Եղիվարդեցի նորոգեաց տոմարն, ի՞նչպէս այլուր ի նմին մատենի՝ Հետեւեալ մեծ Հակասութիւնն կը դրուի. «Կաթողիկոսն Յովհաննէս (այսինքն Յովհաննէս Բ. Գաբրէլենեցի)՝ որ էր յերկորդ կէս վեցերորդ դարու, 557-574»³. երես 210: Յովհաննէս Բ. Գաբրէլենեցի, որ էր նախորդն Մովսէսի Եղիվարդեցւոյ, եթէ կաթողիկոս նստած է ընդ ամեն 557-574, ապա ուրեմն Հայ տոմարն վաղուց եղեալ էր ի կաթողիկոսութեան Ներսէսի Աշտարակեցւոյ՝ որ էր

նախորդն Յովհաննէսի Գաբրէլենեցւոյ⁴: Որ՞ զիտունն պիտի տայ մեզ վերջապէս զհաւաստի ժամանակգրութիւն ազգային պատմութեան:

14. «Եւ Աշո օմն առաքեալ յարքայէն Պարսից Խոսրովու, եւ հարեալ զՅոյնն՝ էառ զկթռիճ քաղաք Հաշտենից, նոյնպէս եւ զքաղաքն Կարնոյ, եւ գերեաց զՅովհան կաթողիկոս»⁵. երես 86:

Աշո կը գրէ եւ Յովհան կաթողիկոս պատմագիր, յերես 43. «Իսկ Աշո օմն հրամանաւ Խոսրովայ Հասեալ ի Հայս, եւ դիմեալ ի վերայ՝ խորտակէր զգօրսն Յունաց»⁶: Նոյնպէս եւ Վարդան Արեւելցի յերես 60. «Եւ ընդ առաջ երթեալ Աշո, հարկանէ անչափ կոտորմամբ հրամանաւ Խոսրովու»⁷: (Չամչեան եւս կը գրէ Աշո, եւ կը յաւելու յանձնէ թէ էր որդի Սմբատայ Բագրատունւոյ, սիրելոյն Խոսրով Բ. Ապրուէզի եւ մարդպանին Վրկանայ. տես Լ. Բ. երես 300, 308-310, 324):

Ասողիկ այլուր կը գրէ Աշոս, «Եւ զԱշոս» (առաքէ Խոսրով Բ. Ապրուէզ) ընդ սահմանս Հայոց, որոյ եկեալ՝ պատերազմեցաւ ընդ զօրսն յունաց, ... եւ առնու զքաղաքն Կարնոյ, եւ գերէ զկաթողիկոսն Յովհան»⁸. երես 114: Ահա այս Աշոս է ուղիղն, եւ ոչ Աշո (որդի Սմբատայ Բագրատունւոյ, ըստ Չամչեանի): Սերէոս կը գրէ մանրա-

¹ Հին Յիշատակարան մի, զոր ի մէջ կը բերէ Գաբրէլ Բ. Սրուանձտեանց (Հոյ եւ Նոյ, երես 87), կը հաստատէ թէ Հայոց թուականն եղեալ է նախ քան զՅովհաննէս Գաբրէլենեցի. «բայց զարմանալի է ի նախկի յիշատակի գրոցս այսմիկ, եթէ գրեցաւ գիրքս այս Եւս»⁹ թարգմանեալ ի Յունաց ի Հայս՝ հրամանաւ տեառն Յովհաննիսի (տպ. գրեցաւ գիրքս այս Եւս)՝ հրամանաւ թարգմանեալ ի Յունաց ի Հայս Տեառն Յովհաննիսի) Հայոց կաթողիկոսի Գաբրէլենեցւոյ ի քսաներորդ եօթներորդ թուականին Հայոց»¹⁰: Հայոց թուականին քսաներորդ եօթներորդ (կամ թերեւս լաւագոյն՝ հինգերորդ) տարին է Քրիստոսի 578 (կամ 576):

մաննարար. «Եւ ընդ կողմանս Հայաստանի արձակէր (Խոսրով Բ. Ապրուէց) Աշխարհ գնեղայար զօրու մեծաւ... իսկ Աշխարհ Գնեղայար եկն ի սահմանս Հայոց... եւ ինքն զուամարիալ բանակեցաւ շուրջ զԿարնոյ քաղաքաւ... եւ կալաւ զքաղաքն Հաշտենից Կիթառիճ¹⁾» Երես 121-123, տպ. Կ. Պոլսի. — Երես 76-77, տպ. Պետրբուրգի: Աշխարհ պարսիկ անուն է, որ ի զրադաշտական կիւտին «քարի հրեշտակ» կը նշանակէ (ըստ Տ. Ք. Պատկանեանի, Սիբէոս, Երես 200): Կայ եւ առ Ղաղարայ Փարպեցոյ Աշխարհ, ի Միհրան տանէ, հայր Յրզատվնասպայ դայիկորդուր Պերոզի տես յառաջին տպագրութեանն Ս. Ղաղարու յերես 186-187, 197:

15. «Յովհան Մայրագոմեցի, որում զխաղիչութեան հաւատացեալ էր կոմիտաս». Երես 87:

Թերեւս զխաղիչութեան: «Յովհան՝ վարդապետ Խաղիչ-կոմարանի», կը գրէ Վարդան Արեւելցի յերես 62:

16. «Եւ ժողովեցան ամենայն եպիսկոպոսուքն... առ բարեպաշտ իշխան աշխարհին եւ զօրավարն Հայոց Թէոդորոս Սահառանի պատրիկ, որ էր Ռշտունեաց տէր». Երես 91:

Ի ծանօթութեան նշանակեալ է թէ ձեռագիրն ունի «Թէոդորոս ապոհի պատրիկ: Սահառանի ընթերցուածն բոլորովին սխալ կ'երեւի ինձ, զի Թէոդորոս էր Ռշտունի. «Թէոդորոս, որ էր յազգէն Ռշտունեաց», կը գրէ Ղեւոնդ Երէց յերես 7: Իսկ ձեռագիրն ապոհի ուղղելի է ապոհ-

¹⁾ Գլխաւէտ գրեալ է ի կրկին տպագրութիւնս Սիբէոսի. այլ ուղղուն է Կլխաւէտ, կամ ըստ Ասողկայ Կլխաւէտ. Զորորդ Հայոց Հաշտենից գաւառին մէջ նշանաւոր էր այս բերդաքաղաքս, զոր բաղում անգամ կը յիշատակեն նաեւ Ստորին Կայսերութեան պատմագիրք Citharizon անուամբ: Ըստ Պրոկոպիոսի՝ Կիթառիճ հեռի էր ի Թէոդոսուպոլսոյ (ի Կարնոյ) չորեք աւուրքք. տես Lebeau, Հ. Թ. Երես 76, ծան. 2: Մենանդր պատմագրի (որ էր ի

հեղապ. (հետեւեալ պարսի պատճառաւ զաղափարողն մոռացած է զվերջին վանի բառիս. ինչպէս եւ յերես 98, ծան. 8, գրած է «Հրամանս մառայ») փոխանակ «Հրամանս Սահառայ», այսինքն Օմառայ): Ըստ այսմ եւ յՈւխտանէս, Հատուած Ա. Երես 109, «Տապհոյ՝ որդոյ (տպ. որւոյ) Աշտոյ ապոհի պարսիկ (տպ. ապահի պատրիկի)», ուղղելի է ապոհիպատ պատրիկի: Յերես 144 Ասողկայ ուղղել գրեալ է. «Տուեալ զհիւպատաւորութեան պատիւն, այսինքն ապոհի-պատրիկութիւն, Աշտոյ՝ որդոյ Տապհոյ»: Ս. Կաղանկատուացի կը գրէ ապահի-պատրիկ, ապահի-պատրիկութիւն. Հ. Ա. Երես 300, 333, 360:

Ի Ստորին Կայսերութեան Ապոհի-պատրիկ (յունարէն ափսոսանքով կամ ապոհի-պատրիկ) կը կոչուէին պատուակալ հիւպատոսներն, գաղղիկերէն Consuls honoraires, (տես Payne Smith, Thesaurus Syriacus, Պրակ Ա. էջ 330): Տեսնել ի վեր անդր որ Ասողկայ զԱպոհիպատ պատրիկութիւն կը կոչէ հայերէն բառիւ հիւպատաւորութիւն. որով եւ Ապոհիպատ կ'ըլլայ հիւպատաւոր:

17. «Ղա եւ հրեշտակ եւս իւրով համազգեօքն յառաջ մատուցեալ առնէր ամբաստանութիւն ըստ իւրեանց բնիկ սովորութեանցն. «Մի կոչեացի, ասեն, Սատուած այրն այն». Երես 94:

Ի ծանօթութեան նշանակեալ է թէ Տահաղարեան տպագիրն փոխանակ հրեշտակ եւս իւրով հայրապետ, եւ յերես

վախճան Զ դարուն) լատին թարգմանիչն՝ կարծելով թէ Citharizon նոյն է ընդ Citharizo լայի, որ կը նշանակէ «կիթառ հարկանել», երաժշտաց եւ քնարահարաց վերայ առած է զբանս յոյն մատենագիրն, տես Lebeau, Հ. Թ. Երես 149, ծան. 4: Տես Կիթառիճ եւ յինձիճեան, Ստորագր. Երես 45: — Ի Խորենացոյ Աշխարհագրութեանն, յերես 30, յիշի նաեւ Կլխաւէտ քաղաք ի Զորորդ Հայոց:

348-350 յ'75 ծանօթութեան Ստ. Մալխասեանց ցոյց կու տայ զթիւր իմացուած Տ. Մ. Էմինի:

Այս հրէապետ բառն գրեալ է հայրապետ Նաեւ առ Սեբէոսի (տպ. Կ. Պոլսի, երես 190.—տպ. Պետրբուրգի, երես 121), յորմէ կ'առնու Ասողիկ: Ինչ եւս վէճմ զայթակղութեան՝ եղած էր (ըստ բացատրութեան Ստ. Մալխասեանցի) Սեբէոսի հայրապետն, զոր անկարացած էի հասկանալ, թէ պէտ գիտէի հրէապետ ի պատմութենէ Ասողկան, վկայութեամբ Նոր Հայկազեան բառարանին. այլ այնչափ համառօտ է կոչումն (գլ. Citation), որ հայրապետն հրէապետ ուղղել չէի մտաբերած:

Չիք երկբայութիւն թէ հրէապետ ընթերցուածով պայծառապէս կը պարզին եւ Սեբէոս եւ Ասողիկ: Սակայն հարկ կը համարիմ ծանուցանել թէ եւ այլով ի ժողովրդեան գերս մեր կայ գրեալ Հայրապետ երբ կրօնական գլուխ Հրէից: Զաքարիա Սարկաւագ ի պատմութեան իւրում (Ման Բ. երես 113) կը գրէ: «Առջեցին եւ զգլխաւորս հաւատոյն իւրեանց (Հրէից), որ ասի Խախամ, որ է հայրապետ»: Եթէ աստ եւս հայրապետ սխալ գրեալ ենթադրինք փոխանակ հրէապետ, ընդդէմ կ'ենն մեզ զաղղիբրէն Patriarche (Հայրապետ) բառն, որ նոյնպէս Հրէից հոգեւոր առաջնորդին համար ըսուած է: Lebeau կը գրէ ի Զ. Ե. երես 137. «Le patriarche, chef de toute la religion judaïque qui résidait en Orient, exigeait chaque année un tribut de toutes les synagogues.» Կայ ի նմին հատորի, երես 136, եւ ծանօթութիւն մի Սէն-Մարտէնի (թիւ 5-դ), յորում կ'ըսուի. «Les patriarches des Juifs portaient le titre d' illustres, comme les premiers officiers de l'empire.»

18. «Իսկ որք զԲաղկեդոնին Իվէրի» է—Աղուանից կաթողիկոսն, որ էր ի Փայտակարան, ի դրան արքունի». երես 96:

Այս եւս առեալ է ի Սեբէոսէ, որ կը գրէ. «Իսկ որք զԲաղկեդոնին է— Ղվաւս է— ՂԱղուանից կաթողիկոսն».

(տպ. Կ. Պոլսի, երես 191.—տպ. Պետրբուրգի, երես 122): Սեբէոս չունի զբանն «որ էր ի Փայտակարան, ի դրան արքունի»:

Ստ. Մալխասեանց կը նշանակէ ի ծանօթութեան, թէ ձեռագիրն Ասողկայ փոխանակ Իվէրի անուան ունի Վիւր: Այս է ըստ իս հարազատ ընթերցուածն. «Վիւր», Աղուանից կաթողիկոսն, որ էր ի Փայտակարան, ի դրան արքունի: Մ. Կաղանկատուացի կը պատմէ (Զ. Ա. երես 259-261) թէ յապստամբել իշխանացն Աղուանից յԱպրուէզ Խոսրովայ Բ-է, յանցաւոր կը գտնուի եւ կաթողիկոսն նոցա Վիրոյ. իշխանքն կը պատժուին, ոմանք գլխատութեամբ, այլք խեղութեամբ, եւ կէսք տարագրութեամբ. իսկ Վիրոյ, բարիխօսութեամբ Պարսից թագուհւոյն (որ թուի Երին), կ'ազատի ի մահուանէ. բայց Խոսրով կը դառնապարտէ զնա ի մշտնջենաւոր բանտարկութիւն յարքունի գիպահոջ, մինչեւ որ Կաւատ Բ. (որ եւ Երոյ) յիտ սպանանելոյ զհայր իւր Խոսրով կ'արձակէ զՎիրոյ ի կալանաց եւ կը յուղարկէ յիւրական աշխարհն յԱղուանս յամին 627: Կ'իւրեւ թէ բանտարկեալն Վիրոյ՝ հրամանաւ Խոսրովու Գի՝ մասնակից եղած է կախկոպոսաց ժողովոյն, որ գլխաւորեալ յամին 615 կամ 616 ի դրան Պարսից թագաւորին: Այլ զբանն Սեբէոսի եւ Ասողկայ «Իսկ որք զԲաղկեդոնին» չկարեմ մեկնել. թուի ինչ թէ աղաւաղութիւն կամ թերի ինչ կայ ի հատուածիդ:

Ի Մ. Կաղանկատուացոյ կ'առնու եւ Կիրակոս Գանձակեցի զոր ինչ կը գրէ Աղուանից Վիրոյ կաթողիկոսն համար. «Յետ Խոսրովու (Բ-ի) Պարսից արքայի՝ առնու զթագաւորութիւնն Կաւատ (Բ., որ եւ Երոյ), սա արձակեաց ի գերութենէ զՎիրոյ կաթողիկոսն Աղուանից, զոր ի բանտի եղեալ էր հայր նորա». երես 30.—«Տէր Վիրոյ, ամս երեսուն եւ երեք. սա բազում ամս ի գիպահոջ լեալ ի դրան Խոսրովու Պարսից արքայի, եւ յիտ մահուան նորա ազատեալ եկն յերկիր իւր». երես 98:

19. «Որոց զբնակիս իսկ հրամայեաց տալ»։ Երես 96։

Առեալ է նոյնպէս ի Սեբէոսէ, որ կը գրէ. «Որով եւ զբնակիս իսկ հրամայեաց տալ» (տպ. Կ. Պոլսի, Երես 191.—տպ. Պետրոսեւրդի, Երես 122)։

Ի ծանօթութեան կը նշանակէ Ատ. Մարկոսեանց թէ Սաղկայ ձեռագիրն ունի զլրիւսագրի, եւ Շահնազարեան տպագիրն զփաքարն։ Յօրինակի միում Ս. Ղազարու գտած եմ զլրիւսագրի, զոր մարթ է ընթերցողը եւ զլրիւսագրի կամ զլրիւսագրի, բառ բոլորովին անծանօթ ինձ։

Իսկ այն որ կը գրուի յայլում ձեռագրի (Երես 351-352, ծան. 78-դ), «Որոց զլրիւսագրի է Կապուսի» ասի իսկ հրամայեաց տալ, խառնեալ է ի բանից Սաղկայ «Որոց զլրիւսագրիս իսկ հրամայեաց տալ, եւ ի ծանօթութենէ գրելոյ ի գաղափարողէն կամ յայլմէ ումեքէ ի լուսանցին»։ «Ծուռ է տեղեցի» ասիւնով (օրինակն)։ այսինքն թէ զլրիւսագրի աղաւաղեալ բառ է։

20. «Ներսէ՛, Շիրակայ տէր, կոմս Կապուսի, Հայոց իշխան»։ Երես 101։

Ի ծանօթութեան նշանակեալ է թէ ձեռագիրն ունի Կապուսի, իսկ Շահնազարեան տպագիրն Կապուսի։ Թերեւս ուղղագրոյն ըլլայ Շահնազարեանի Կապուսի ընթերցողն. վասն զի եւ Մատթէոս Ուռհայեցի կը յիշէ յերես 125 «Կապուսի բերդ, ի տեղին որ Արջովիտ ասի», զորոյ գաւառն կամ զնահանգն կանգնեալ ինձի՛ն (Ստորագր. Երես 510-511)։ Ե. Դիւլթիէ ի ծանօթութիւնը Մատթէի Ուռհայեցի (Երես 403-404) կը գրէ թէ եւ Կեդրոնոս կը յիշէ զգիրդն Kapetrou. Կապուսի կամ Կապուսի կը յիշէ զգիրդն Կապուսի, որոյ համառօտեան թուի Կապուսի։

21. «Զաղեբեկ ծաղկեալ մորուն ասեփանջ կազմեալ (Յովհան Օձնեցի)»։ Երես 104։

Սաղկի կ'առնու զայս ի Յովհան կաթողիկոսի պատ-

մութենէն, Երես 58. «Զաղեբեկ ծաղկեալ մորուն ասեփանջ կազմեալ է տպագիրն ասեփանջ, եւ ոչ ասեփանջ կամ ասեփանջ»։ Կազմեալ։ Ինձ թուի գրելի ասեփանջ զի վերագրոյն ասէ Յովհան պատմագիր. «Եւ ասի մանր խարտիւ աղացեալ եւ իւղովք անուշիւք յայն ընդխառնեալ քիւր ընդ ծաղկեալ ալիք մորուն»։ Ոսի քիւր. ասպա ուրիմն ասեփանջ։

Կայ եւ Երեմիայի Թովմա Արծրունի. «Դու յարդ, եւ մէք հողմք Երեմիայի»։ (տպ. Կ. Պոլսի, Երես 201.—տպ. Պետրոսեւրդի, Երես 179)։

22. «Քրիստոսն քո եւ աշակերտքն նորին զգծուծն եւ զնշանն Կապուսի»։ Երես 104։

Թէպէտ եւ Կապուսիքն ընթերցողածով իմաստ կ'ենէ, այլ լաւագոյն է կարծեմ Կապուսիքն, ինչպէս կը գրէ Յովհան կաթողիկոս յերես 58. «Քրիստոսն ձեր զպարկեշտ եւ զնշանն զգեստ Կապուսի, եւ զնոյն արարին աշակերտք նորս»։ Նոյնպէս եւ Կաթողիկոսի Յանձակեցոյ, յերես 37, կ'ըսէ ամիրայեւոն Յովհան Օձնեցի. «Որ նոցա (քրիստոնէից) առաջնորդք են՝ զաղքատութիւն եւ զգձառութիւն առաւել մեծաբնէն քան զմեծութիւն եւ զփարթամութիւն. իսկ դու ընդէն՝ այդպէս զարգարեալ ես»։

23. «Որ եւ զԿապուսի, որդի խորովու գողթան տեառն, փորը մանուկ տարեալ մեռցին, եւ ուսուցանէին անօրէն օրէնսդրութեամբն իւրեանց»։ Երես 125։

Գաղափարողն սխալ գրած է անշուշտ զԿապուսի փոխանակ զԿապուսի, զի Սաղկի կ'ակնարկէ ի Վահան Գողթնացի որ Կապուսիքն յԱրաքսեաց յամին 738։

24. «Եւ եղբայր նոցա (Սահակայ եւ Համպասպայ) Արծրունեաց Գաղիկ՝ ապստամբեալ յամայելացոցն՝ ամբանայ յամուրն Ուրիւն»։ Երես 193։

Այս Ուրիւն եւ թուի սխալ գաղափարողին, փոխանակ գրելոյ Նիւն։ Սաղկի ի Ղեւոնդ Երիցուէ կ'առնու զպատմութիւնդ, եւ Ղեւոնդ կ'ըսէ երկիցս ցամբոցն՝ որում

Նկանն կոչեն» երես 133.— «Եւ զայլն փախստական ընկե-
նոր յամուրն Նկան» երես 134: Ողական ամրոցն էր ի գա-
ւառին Տարօնոյ առ Եփրատ գետով (Փ. Բիւզանդ. երես
131). իսկ ամրոցն Նկան էր ի Թոռնաւան գաւառի Վաս-
պուրական աշխարհին Երասխայ մօտ (Բազմալէա, 1863,
երես 181 ա), զոր յաճախ յիշէ եւ Թովմա Արծրունի:

25. «Մաւրիկ (Թագաւորեաց) ամս քսան: Զսա ասեն լինել յեր-
կրէն Հայոց յԱրագածոտն գաւառէ, ի գեղջէ՝ որ Աւշականն կոչի.
որ ի Կոստանդնուպօլիս խնամ ածէր գեղջն իւրում. եւ այս ար-
դարացուցանէ զառասպելին՝ որ ասեն. «Աստի յԱւշական խունկ
առաջի» երես 141:

Թերեւս առաւել:

26. «Եւ ի նոյն ամի եմուտ Թէոփիլոս (կայսր) յԱսորիս, եւ
էառ զքաղաքն Ուրբելի, եւ պատերազմեցաւ ընդ Տաճկաց յԱլեք-
սի, եւ յաղթեաց». երես 144:

Թուի յԱլեքսանդր. զի Ինճիճեան (Ստորագր. երես 59)
կը յիշէ հատուած մի Յայսմաւուրաց ի սեպտեմբերի 23,
թէ կայսրն Թէոփիլոս «Եւ ի Հանճիթ եւ յԱլեքսանդր, եւ
աւերեալ կոտորեաց եւ գերեաց»: Նոյնպէս կը գրէ եւ Մի-
խայէլ Ասորի, երես 371. «Եւ Թէոփիլոս հպարտացեալ
նոքօք եւ առեալ զօր՝ եկն ի Զուպատրա եւ քակեաց զնա,
եւ կոտորեաց հաւասարապէս զտաճիկսն եւ զքրիստոնեայսն:
Եւ ապա զնաց ի Միլտենի, եւ գերեաց. եւ ելաւ յԱլեքսան-
դր եւ ի Հանճիթ, եւ գերեաց զբազումս եւ զնաց»: Lebeau
(Հ. Ժ. Գ. երես 135) կը պատմէ զառումն Սոզօպետրա
(Sozopetra, ըստ Արաբաց Zobathrah, Զուպատրա) քաղաքի
ի Թէոփիլոս կայսրէ. կըսէ նաեւ թէ կայսրն «էառ եւ
աւերեաց զՍամուսատ» (prend et pille Samosate,) բայց
չյիշէր զԱլմուշատ: Սամուսատ եւ Ալմուշատ անուանց
շփոթութիւն մի կայ կարծեմ աստ, բայց չկարեմ ստուգել.
այսչափ միայն զիտեմ թէ այլ է Սամուսատ, եւ այլ Ալ-
մուշատ: Ըստ Ինճիճեանի (Ստորագր. երես 60)՝ Ալմու-

շատ է ի Զորրորդ Հայս, եւ է հոռովացիցի եւ յոյն պատ-
մբաց Arsamosata (Արշամուշատ) կոչած քաղաքն: Ի նոյն
կարծիս է եւ Զամէան (Հ. Ա. երես 276): Dezobry et Ba-
chelet Բառարանն կը գրէ թէ Arsamosata կը կոչուի այժմ
Schemschath (Շեմշաթ), իսկ Samosate կը կոչուի Semisat
(Սեմիսատ): Մ. Խորենացի կը գրէ (Բ. իա.) թէ Անտոնինոս
էառ զքաղաքն Տաճկաք: Ամենայն թարգմանութիւնք մեր
Պատմահօրն, զորս ունիմ արդ ի ձեռին (լատիներէնն Վիս-
տոնեանց, իտալերէնն Ս. Ղազարու, գաղղիերէնն Վ. Լանդ-
լուայի) Samosate կ'իմանան. նոյնպէս եւ Զամէան (Հ. Ա.
երես 261): Կարելի՞ որ ըլլայ Arsamosata.

27. «Առնու (Թէոփիլոս կայսր) զՄուս բերդն Հայոց, շԱ՛ղջն,
եւ զՄեծկերտ, եւ զԱլեքսի ի գաւառին Գեղամայ». երես 144:

Թուի զՊաղլի, ինչպէս կը գրէ Սամուէլ Անեցի նոյն Թէոփի-
լոս կայսր համար. «եկն եւ ի Հայս, եւ էառ զամուրն զՊա-
ղլի, եւ զՄեծկերտ». տես յԻնճիճեան, Ստորագր. երես 60:

28. «Յայսմ Ժամանակի Աբուտուրի Գողթան ամիրայն՝ ըէ հե-
րեւելաշող խաղկօքն գայ յաշխարհն Վասպուրականի». երես 189.
(եւ 113-դ ծան. յերես 381):

Քանզի ձեռագիրն ընթերցուածն է «Զի հերեւելաշող
խաղկանօքն», եւ կարծեմ թէ ուղղելի է «զհերեւելաշող
Խաղկանօքն (կամ Խաղկօքն)»: Զ, Լ, Ղ, Տ, Զ, Զ նշանագիրք
զիւրաւ կը շփոթին ի զրչագիրս:

Զհերեւելաշող բարդեալ է յարաբերէն զհերեւելաշող,
որ նշանակէ 1-Ուսեղ, քաջ. 2. ձգնաւոր, Կրօնաւոր. 3.
Ժուժկալ, բարեպաշտ, Աստուածապաշտ, եւ ի հայ բառէն
շող: Զհերեւել կայ եւ այլուր երկիցս առ մատենագիրս մեր:
Ն. Շնորհալի կը գրէ ի Հանեկուն «Եշ» բառի.

«Նա Բրիստոսի եղև ի պէս.

՝դ Բաղամ ասաց՝ Յն'տ ի ձամբէտ.

Հետ կու կանչէ գետ ըզգ եհիտ.

Թուրքեր, ձեզ վա՛յ, կորեաւ Մահմէտ»:

Եւ ի պատմութեան Միխայելի Աստուրց յերես 334 զրեալ է.
«Եզ (Մսլիմ) զօրադուր զՈմար, եւ երդուաւ քակել զԿոս-
տանդինուպօլիս, եւ կային ընդ նմա զԵհէր⁺ երեսուն հա-
զար. եւ եղև երկու բանակ, մինն ընդ ծով, եւ միւսն
ընդ ցամաք»: Հրատարակէք Միխայելի կըսեն ի ծանո-
թութեան թէ «ԶԵհէր» նշանակէ աստ կամայոր զինուոր⁺
բայց ի Հ. Յակոբոս Պօղաճեանի Տաճկերէն-Հայերէն Բա-
ռարանին (տպ. Վիեննայ) չեք այսպիսի նշանակութիւն:
Տ. Ստ. Մալխասեանց, որմէ խնդրեցի տեղեկութիւն Զահէր
բառի նշանակութեանց վերայ, գրեց ինձ զհետեւեալն՝ իւր
մայիսի 30/յունիսի 11 նամական. «Զահէր. իմ պարապ-
մանցս մէջ այս բառը պատահել է՝ «Ճգնաւոր, միայնա-
կեաց, անապատական», եւ իբր սոցանից հետեւութիւն՝
«Բարեպաշտ, աշխարհային վայելչութիւններէից ժուժկալ»
նշանակութիւններով: Յէնկէրի Բառարանն եւս նոյն նշա-
նակութիւններն է տալիս. «Զահէր» (յոգնակի Զի-հէր⁺ եւ
Զի-հէր⁺, abstinent, dévot, ermite, moine, homme mystique,
fanatique.» կամայոր զինուոր նշանակութիւնն ամենեւին
չկայ այստեղ, ինչպէս տեսնում էք: Թէ Սաողիկ, թէ
Շնորհալի եւ թէ Միխայէլ Զեհէր բառն՝ Վրոնաւորի կամ
կրօնամոլի (fanatique) նշանակութեամբ գործածած են կար-
ծեմ, որու հետ կրնայ համեմատուիլ նա եւ Մուրթ բառն.
(տես աստէն ի թիւն 36):

Իսկ Խաղկանս⁺ կամ Խաղկո⁺ թուի գործիական հոլով
Խաղկանք կամ Խաղիկք անուան, որով կոչի ազգ մի Թուր-
քաց: Այս անունս կայ եւ յՈղջ Եգիպտոյ ի Ն. Շնոր-
հալի.

«Այլ ի չարին արբանեկաց,
Որոց՝ Խաղիկք անուանին,
Իրեն ըզշունքս կատաղիս՝
Յորոց վերայ լարծակէին.
Զարինս առեալ զըսպանեղոյն՝
Զանձինս իւրեանց օժանէին,

Եւ զորովայնսն հերձնուին,
Զլեարդսն հանեալ խածառէին,
Եւ ըզզըլուխսն քերթէին
Ու ի Խորասան զայն տանէին,
Զի ի նոցունց վարձս ընկալցին
Ստ ըսպանեղոցն համարին»:

Նոյնպէս եւ ի պատմութեան Ստեփանոսի Ուռպեան
երկեցս կը գտնուի Խաղկի⁺. «Ձայն տուեալ միմեանց (Հա-
գարածին Իսմայէլացիքն) ի Խորասան, ի Խորազմաստան,
ի Խուժաստան աշխարհի, եւ ի Փարս, եւ ի Բրման, եւ
ի Բուխարա, ի Մաղանդարան, յԱրաղ, ի Բաղդատ, եւ
ի Բասրա, յԱռան եւ ի յԱրապատական, եւ ժողովեցան
անհուն բազմութիւնք Պարսկաց, Խաղկաց, Խորազմաց եւ
Արաբացոց, եւս եւ սկիւթացի Թուրքաստանեաց, եւ
եկեալ բանակեցան ի դաշտին Կարնոյ». երես 273: Էմինեան
տպագիրն ունի Խաղկաց. այլ ես եզի Խաղկաց ըստ տպագիրն
Սէն-Մարտէնի (Mémoires եւ այլն, Հ. Բ. երես 66), որ եւ
կու տայ զհետեւեալ տեղեկութիւնք (անդ, երես 219, ի
64 ծանօթութեան). «Խաղկի⁺ Թուրք ազգ մի են, որ ի սկիզբն
ԺԱ. դարուն անցին ընդ ձիհուն գետ՝ միաբանութեամբ
Ղոզաց կամ Ուզաց, եւ մտին ի Պարսս՝ ընդ առաջնոր-
դութեամբ Սելճուգեան իշխանաց: Որովհետեւ Խըղըզք
եւս սոյն Խաղկի⁺ անուամբ կրկնուին, Խաղիկք ձիւղ մի են
թերեւս այս զօրաւոր ժողովուրդեան՝ որ ի վաղուց տարածեալ
էր յափանց Կասբիական ծովուն մինչեւ ի սահմանս ձե-
նաց¹⁾»: Եւ յերես 255 կը գրէ դարձեալ Ստեփանոս Ուռպե-

1) «Les Khazaks sont une des nations Turques qui, au commencement du XI-e siècle, passèrent le Djyhoun avec les Ghoxz ou Ouzes, et entrèrent dans la Perse sous les ordres des princes Seldjoukides. Comme les Kirghiz portent aussi ce nom, les Khazaks ne sont peut-être qu'une division de ce peuple puissant, répandu des longtemps depuis les bords de la mer Caspienne jusqu'aux frontières de la Chine». Եւ այլն.

լեան. Սա նեղեալ յանիծեալ եւ ի պիղծ բերդապահէն
Հրասեկայ, որ էր Խալկէ Խորասանի, եւ որսայր սպանանել
զսուրբ եպիսկոպոսն: Աստ եւս Էմինեան տպագիրն չի գնել
Խալկէ, այլ Խալկէ անշուշտ վասն զի հրատարակին զԽա-
լկէ ուղղելի կրկարծէ Խաղբիկք (տես ի 113-դ ծանո-
թութեան Ասողկան, եր. 381), բայց Շնորհալոյ զԽա-
ղբիկք եւ զԽորասան զոյգ յիշելն, եւ Սէն-Մարտէնի ձե-
ռագրին Խալկայ ընթերցուածն փոխանակ Խալկայ, կը
վստահացնեն զիս թէ եւ ի սմին հատուածի Խալկէ է
ուղղի զըութիւնն, եւ ոչ Խալկէ:

29. «Եւ խոստանայ տալ նմա զԽաղտոյառիճ Կլէսուրայն, զՉոր-
մայրի, եւ զԿարին, զԲասեան, եւ զՍեւուկ Բերդակ, որ է Մար-
դաղի». երես 192:

Այս բառ Կլէսուր կայ եւ ի պատմութեան Մ. Խորե-
նացոյ, Բ. Ը. «Եւ զՇարաշան ի տանէ Սանասարայ հաս-
տատէ (Վաղարշակ) բզեշի մեծ եւ կուսակալ յարեւմտից
հարաւոյ, յիզիր (ս) սահմանացն Ասորեստանի, առ ափն
Տիգրիս գետոյ, գաւառս պարգեւելով զԱրձն, եւ որ շուրջ
զնովաւ, եւ զԵնուն Տաւրոս, որ եւ Սիւմ, եւ զԿլէսուրն
ամենայն»: Զամէն (Հ. Բ. երես 438) կը կարծէ թէ
Կլէսուր է նոյն ընդ յունականին Կէլէսիւրիս (Célesyrie),
որ հայերէն ասի Ստորին Ասորիք (եւ Խոր կամ Խորին Ասո-
րիք): Ինձիճեան (Ստորագր., երես 86-87, 531) կը համարի
թէ Վաղարշակ զերկիրն Ստորին Ասորեոց առած է իւր
Շարաշան բզեշիսին: Նոյնպէս եւ Նոր Հայկազեան Բառարանն
(ի բառն Կողմն եւ Ստորին), եւ Ա. Մ. Գարագաշ
(Քննական պատմութիւն Հայոց, երես 254) նոյն կը գնեն
զԿլէսուր եւ զCélesyrie. Միայն Վիստոնեան եղբարք, թէ-
պէտ եւ Coele-Syria կը թարգմանեն զԿլէսուր Խորենացոյ,
այլ ի ծանոթութեան կը յաւելուն (յերես 97) թէ թերեւս
յունարէն Clisora բառն է Կլէսուր, ըստ կարծեաց
Լակրոզի, եւ ոչ Coele-Syria. Յետ Լակրոզի՝ Սէն-Մարտէն

եւս Clisora կ'իմանայ ոչ միայն զԿլէսուր Խորենացոյն,
այլ եւ զԿլէսուր¹⁾ բառն Թովմայի Արծրունեոյ (տես Ինձի-
ճեան, Հնախօսութիւն, Հ. Գ. երես 329), որում կը հի-
տեւի եւ Հ. Ղ. Ալեշան (Բալճալէպ, 1869, երես 99):

Տեսնենք այժմ զնշանակութիւն յունարէն Clisora
բառին: Նախաբար Clisoria (եւ նորաբանութեամբ
Clisoura) կը կոչուէին այն բերդերն՝ որ շինեալ էին ի
կիրճս լեւանց եւ կը համարուէին իբր փականք (clio)
լեւանց (oros) յարգելով զարշաւանս թշնամեաց. (տես 6.
Alexandre, Dictionnaire grec-français, 21-ème édit. Paris,
Hachette, 1884, երես 789 ա.): Ի Ստորին Վայսերութեան
Clisurae կ'անուանէին զոր եւ իցէ կիրճս կամ կապանս
լեւանց (գլ. gorges des montagnes, défilés, passages), որոց
պահապան զօրագրուելքն կ'ըսուէին Կլիսուրապետ (Cli-
surarque) եւ Կլիսուրապահ (Clisurophylox): Յետ ժամա-
նակաց սովորութիւն եղաւ Կլիսուրս (Clisurae) անուա-
նել զԵնուն եւ զգլխաւարամասոյց գաւառս յունական
կայսերութեան սահմանաց. (տես Lebeau, Հ. Թ. երես 199.
Հ. ԺԱ. երես 402. Հ. ԺԲ. երես 48, 251, 301, 314, եւ
այլն): Ուրեմն Խորենացի եւ Ասողիկ Կլէսուր բառիւ կ'իմա-
նան «լեւնագաւառ ի սահմանագլուխս», մինչդեռ Թովմայ
Արծրունեոյ Կլէսուրն թուի նշանակել «կիրճք, կապանք»:

Իսկ Ասողկայ ասելն «զՍեւուկ Բերդակ, որ է Մարդաղի»,
թուի ուղղելի «որ է Մարդաղի», կամ «որ է ի Մարդաղի»:
Ինձիճեան (Ստորագր., երես 114) կը գրէ. «զՍեւուկ Բեր-
դակ, որ է Մարդաղի». երկաթաղիք է ի ընթերցեալ
թուի եւ:

¹⁾ «Խոյս տուեալ գնաց (Վարդան Մամիկոնեան) զկողմամբն
Մոկաց, ի խոխմս Տորոսական լեռինն, ի Լէսուր Զերմաճորոյ, եւ
ընակէ յամրոցին». տպ. Կ. Պոլսի, երես 81.—տպ. Պետրոսեւրդի,
երես 75:

30. «Յաղաքս անցուցանելոյ թագաւորին Վասիլի խոյրաբանէն Հայոց յաշխարհն Մակեդոնացւոց». երես 201:

Թուի խոյրաբանէն:

31. «Քանզի հաւատք յայժմեւ ժամանակիս լրումն բանին է, ասէ լըր ասացն». երես 227:

Ի ծանօթութեան նշանակեալ է՝ թէ ձեռագիրն ունի ուր. այս է ուղիղն: Տես եւ ի յաջորդ վկայութիւնսդ. «Ծանօթ զարշեցուցանին զիւր, ասէ՝ ուր ասացն»: Գրիգոր Նազիանզացի, Առ որս. ԺԳ. (տես Ասեմ ի Նոր Հայկազեան Բառարանն).—«Ի վախճան ժամանակիս երեւեալ նմա, եւ խօսեալ ընդ մեզ նովաւ, ասէ ուրեմն ուր ասացն». Գրիգոր Մագիստրոս, Թուղթ է. (տես Ուրեմն ի Նոր Հայկազեանն):

32. «Մինչ զի Աստուծոյն ձայն ձեզ առնել՝ իմ է ոսկի եւ իմ է արծաթ». երես 236:

Ուղղելի է. «Մինչ զԱստուծոյն ձայն՝ ձեզ առնել. իմ է» եւ այլն: Իսկ վկայութիւնդ ի մէջ բերեալ է յԱնդէոսի մարգարէութենէն, զԼ. Բ. 9. «Իմ է արծաթ եւ իմ է ոսկի, ասէ Տէր ամենակալ»:

33. «Ի խառնուրդս Յար եւ Դան աղբերացն Յորդանանու». երես 237:

Ուղղադոյն թուի Յար: «Ոմանք ի նախնեաց համարեցան եթէ յերկուց վտակաց, միումն Յար, եւ միւսումն Դան, անուանելոց սկիզբն առեալ՝ կոչեցաւ գետս Յորդանան». Լ. Յովհ. Զոհրապեան, ի գիրս Պիտոյից (տպ. Ս. Լազարոս, 1796), երես 347, ծան. 9:

34. «Չիմրդ համարձակեցայք կանանց տալ (զբահանայութիւնն). եւ զի՞նչ ասեմ՝ կանանց,—զի այն ստեղծուած Աստուծոյ է,—այլ չեղաւ», զոր դուք ստեղծիք իրրեւ զիշակէս[ս], արտաքոյ սահմանաց եւ ստեղծուածոց Աստուծոյ, զորոց Մովսէս ասէ, եթէ «Չձեռին գործի արկեր ի վերայ նորա, պղծեալ է». եւ կանոնական սահմանն արտաքոյ Եկեղեցւոյ հրամայէ առնել զայնպիսին ընդ այնպիսին համարեալ». երես 239:

Նշանակեալ է ի ծանօթութեան թէ Տահազարեան տպագիրն փոխանակ չեղաւ ունի չըկանանց: Ինչ թուի թէ ի բնագրին գրեալ է չեղաւ, որ ի զապաւարդաց ոմանց ուղղեալ է յանդէպս չըկանանց, եւ յայլոց՝ փոխեալ ի չեղաւ, որ է մեկնութիւն Զոհր. բառի: Ի Քերթողական Բառս, (որոց հաւաքին է կարծեմ Արիստակէս Գրիչ ԺԳ. դարու), գրեալ է. «Զոհր. կանանցի, որ է բոլո՞ւ, կամ տապղէ»: Եւ դարձեալ. «Զէզոք. որ ասի տապղէ. ոչ արու եւ ոչ էք»: Բոլո՞ւ է պարսկերէն փոխաբեր, զոր կը յիշեմ գտեալ ի Պարսկերէն-Հայերէն Բառարանի Գէորգայ Տէր-Յովհաննիսեան (տպ. Կ. Պոլսի. 1826),

Բանն Մովսէս մարգարէի, որ ի մէջ կ'առնուի ի վերջերեալ հատուածիդ, կը դանուի ի գիրս Ելից, զԼ. Բ. 25. «Ապա եթէ սեղան ի քարանց առնիցես ինչ, մի՛ շինեսցես զնոսա կոփածոյս. քանզի զձեռին գործին քո մերձեցուցիր ի նա, եւ պղծեալ է»: Ուր դիտելի է զի անանուն Հայ վարդապետն, որ զրա՞ծ է զայն նամակ տա Սեբաստիոյ մետրապոլիան, չըսեր ըստ սովորական թարգմանութեան հայերէն Աստուածաշունչ մատենին «Չձեռին գործին քո մերձեցուցիր ի նա, եւ պղծեալ է», այլ կը հետեւի Մ. Խորենացւոյ թարգմանութեան. «Չձեռին գործին արկեր ի վերայ նորա, եւ պղծեալ է». (տես Փիլոն, մեկն. Ելից, Բ. զԼ. ա. երես 468): Իսկ միտ բանին է՝ թէ ինչպէս պիղծ էին առ Աստուած կոփածոյ քարերն, վասն զի ձեռին գործի (մուրճ) դպած է անոնց, այսպէս պիղծ են ներքինիք, վասն զի ձեռին գործի (դանակ) դպած է ի նոցա մարմինս:

«Չայնպիսին ընդ այնպիսին համարեալ», ուղղելի է այսպիսին. քանզի եկեղեցական կանոնք, եւ նոյն իսկ աշխարհական օրէնք, մարդասպանաց հաւասար կը դնեն զայնոսիկ՝ որ զայլ կը ներքինացնեն: Lebeau կը գրէ ի Լ. Բ. երես 126. «Դոմեախնոս, թէպէտ եւ անգութ մարդ էր, արգիլած էր զանօրէնութիւնն ներքինացուման. Կոնստանդիանոս (Մեծն) եւ Լեոն (Ս.) կայսերք»:

մարդասպանաց պատիժ սահմանած էին ներքինացուցողաց (Constantin et Léon l'avaient puni (cet attentat) comme un homicide):

35. «Եւ երկիր ի հաստատութեան իւրում շուրջ գալ թուի թմբերելոցն եւ արեւելոցն, իսկ շուրջ եղելոցն՝ կալ մնալ հաստատուն»։ Երես 241:

Ուղղել է լուրջ: Արեւելոյն (գինովին) հակադրեալ է լուրջ այսինքն որոյ խելքն ի գլուխն է, գինովցած չէ:

36. «Եւ զկնի երկրորդ (երկու) ամի նոյն ամիրայն (եգիպտացւոց, որ կոչէր Ազալ) զամենայն հաւաքողն եւ զզօրսն Երուսաղեմի եւ Լիբնացւոց առաքէ յաշխարհն Յունաց, ի նոյն կողմանս Անտիոքոս»։ Երես 262. (Եւ 142-դ ծան. յերես 391):

Թուի թէ յԱսողկայ առած է եւ Մատթէոս Ուռհայեցի, երես 50. «Յայսմ ամի զօրքն Եգիպտոսի, որ Մախր Արապիէ՛ կոչին, մտին յաշխարհն Անտիոքայ քաղաքին»։ Եւ երես 24 կը զրէ նոյն Ուռհայեցին. «Եւ վասն ամբարտաւանութեանն եւ հպարտութեանն Ամիր-էլ-մոմնոյ իշխանին Ափրիկեցւոց, զորս Մախր Արապիէ՛ կոչին»։ Ե. Իւլ-լորիէ ի զաղղիական թարգմանութեան պատմագրիս Վախր Արապիէ եւ Վախր Արապիէ՛ կը թարգմանէ Arabes Magrébins, Arabes occidentaux (երես 17, 35). Եւ յերես 382 ի 4-դ ծանոթութեան կը զրէ. «Il y a dans le texte Makh'r Arabes, c'est-à-dire les Arabes Magrébins. Ce mot, d'où les Arméniens ont tiré l'adjectif m o k h r a g a n (մոխրական), employé par S. Nersès Schnorhali dans son Élégie sur la prise d'Édesse, ainsi que m o u g h ' r i (մուղըրի), est une altération de l'arabe m a g h r é b i, occidental, dénomination qui s'applique aux Arabes de l'Afrique occidentale, et en particulier à ceux Maroc. Un peu plus loin, et ailleurs dans la chronique de Matthieu, ils sont nommés Aph'riquetsik (Ափրիկեցիք), Africains. Par cette double appellation, il entend ici les Égyptiens»։ Ի Իւլլորեայ կ'առնուն եւ հրատարակիչքն Մատթէի Ուռհայեցւոյ, յերես

550, ծան. 19. «Մախր Արապիէ. Մախր է բառ Արաբացւոց, որոյ հարազատ հնչումն է Մախրայ կամ Մախրայո, եւ նշանակէ կամ Արեւմուտք կամ Արեւմտեան, եւ խօսի աստ պատմիչն զարաբացի ժողովրդոց եկրին Մարոզայ՝ եւ Ափրիկոյ»։

Ստոյգ է թէ Ասողիկ եւ Մատթէոս Ուռհայեցի Մախրարայի եւ Մախր Արապիէ՛ ըսելով կ'իմանան զԱրաբացիս Եգիպտոսի. բայց ստուգաբանութիւնն, զոր կու տայ Ե. Իւլլորիէ զբառէդ, ինչպէս նաեւ Շնորհալոյ Մախրական բառին համար գրածն, եւ Մախր բառին ընծայած նշանակութիւնն, այս ամենայն անընդունելի է ինձ։ Աւասիկ իմ պատճառներս.

Առաջին.—Եթէ Ասողիկ եւ Ուռհայեցի Մախրայի Արաբայի՛ ըսել կամենային, չէին զրեր Մախրարայի, այլ Մախրայ Արապի, եւ լաւ եւս Մախր Արաբիէ՛։ Մխիթար բժշկապետ (որ անշուշտ Հերացին է յԺԲ դարու), Մախրայի՛ կը կոչէ զԱրաբացիս Մաղըրայի իւր «Վասն Քարանց եւ յատկութեանց նոցա եւ բժշկութեանց Ականց» փոքրիկ գրութեան մէջ. «գտանի սա (այսինքն զմրուխտ ակն) ի Մղըրկաց աշխարհն. եւ իւր խասիաթն է՝ որ օձահարի եւ կորահարի (այսինքն կարճահարի, գղ. Piqué du scorpion) օգտէ, եւ զազանաց կատղածի»։

Երկրորդ.—Մախրական բառն Ներսեսի Շնորհալոյ յՈղբսն Եդեսիոյ անստոյգ բառ է։ Զոհրապեան տպագիրն (Պարիս, 1828) կը զրէ յերես 27.

«Յայնժամ պատեաց շուրջանակի

Զիս պաշարեաց զօրօք նորին,

Արաբացւոց մոխրականին.

Որ ըստ անուանն իսկ ոչ թրին».

անդ յերես 96 ասի ի ծանոթութեան թէ այլ օրինակ

ունի ճշխարհանին: Իսկ ի ձեռագրի միում Ս. Ղազարու մատենադարանին գրեալ է.

«Յայնժամ պատեալ շուրջանակի

Ջիս պաշարեաց զօրըք նորին,

Արաքացոց մոխրակուտին,

Որ ըստ անուանն իսկ ոչ թրին»:

Այսպէս եւ Նոր Հայկաղեանն ի բառն Մոխրակոյտ:

Երրորդ.—Մոսկովի արդարեւ «ճաղարկալը, ճաղարկալի. Մոկրիտանացի» մեկնեալ է յԱշխարհաբար-գրաբար Բառարանի և. Մկրտչի Անանեան (տպ. Ս. Ղազարու), նոյնպէս եւ ի ծանոթութիւնս Միխայիլի Աստուրի (երես 372, 446). եւ ի զանազան Հրատարակութիւնս Միխիթարեանց Վենետից Մոսկովի գործածուած է իբր Մաւիտանացի, այլ ես ոչ ուրեք գտած եմ զայս նշանակութիւն ի մեր մատենագիրս ստորին դարուց: Մոսկովի (ինչպէս ծանոցց ինձ. Տ. Ստ. Մաւխասեանց իւր յունիսի 17/29 նամակաւ¹) է արաբերէն ճոսկի բառն, որ կը նշանակէ «ընթերցող Կուրանի», եւ է ներկայ գերբայ Գոսթա բայի, որ կը նշանակէ «ընթեռնուլ»: Սոյն բայէն կը ծագի նա եւ Գոսթան, որ կը թարգմանի «ընթերցումն», եւ է անուն մահմետականաց նուիրական մատենին (Կուրան, Coran). եւ ճոսկի կամ ճոսկոս անցեալ գերբայ, որ կը նշանակէ «ընթերցեալ». եւ Գոսթ գոյական (յոգնակի Գոսթա), որ կը նշանակէ նոյնպէս «ընթերցող Կուրանի»: Այս Գոսթա բառն է զոր Ղեւոնդ Երեց կը գրէ Կուռայ, յերես 115. «Իսկ Համատոհմ նախարարացն տե-

¹ «Արաբերէն Բառարանի մէջ գտայ Ղոսթա բայը եւ նորա ներկայ ընդունելութիւնը ճոսկի: Ղոսթան նշանակում է «ընթեռնուլ». սորանից է եւ Ղոսթան ընթերցումնը. իսկ ճոսկի նշանակում է «ընթերցող, ընթերցող զուռանի եւ ուսուցանող»: Ուրիշ նշանակութիւններ չունի»:

սեալ զգործ իշխանին իւրեանց (Վլթի Բի), զի վարէր անպիտան զաղրալից պղծութեամբք, Հարցին ցհաւատարիմս հաւատոյն իւրեանց, որ անուանին ի նոցանց Կոսայ, եթէ որպէս խորհեցին վասն նորա». (ի Ղեւոնդէ կ'առնուն եւ Ստողի, երես 130. Վարդան Արեւելցի, երես 74). տես Կուռայ եւ ի Գրիգոր Երեց, շարայարողն Մաթէի Ուռհայեցոյ, երես 518: Ահա ճիշդ սովին մտքը կը գրեն Մոսկովի կամ Մոսկովի եւ Ստորին Հայերէնի մատենագիրք. «Եւ լուեալ զայս Աբուսահայն՝ էջ յերկիրն Հոռմայեցոց երկու բանակօք, որ կային ընդ նոսա երեսուն հազար ճոսկի (Համեմատէ ընդ Վէհեք բառին, տես աստէն ի թիւն 28), եւ երեսուն հազար վաճառական, եւ յիսուն հազար ուղտ եւ քսան հազար ջորի՝ բարձեալ ոռճիկա». Միխայիլ Աստուրի, երես 371-372.—«Եւ բազումք ի նոցանէ աղօթակօջօք իւրեանց, զոր ճոսկի անուանեն, ապաստանեալք էին յաղօթարանն իւրեանց (յԱրտաւիլ)»: Կիրակոս Փանձակեցի, երես 92.—«Եմք ճոսկի դէնիւ». անդ. երես 202.—«Բառնայ (զգագաղսն) ի յուսս ճոսկեայ, եւ բոկոտիւք տայ տանել մինչեւ ցՏփիսիս». Վարդան Արեւելցի, երես 127.—«Ասաց նմա բերել առ ինքն մօլլայ եւ ճոսկի». Առաքել Թաւրիթեցի. երես 430. եւ այլն եւ այլն: Սոյն նշանակութեամբ է կարծեմ եւ Գրիգորիսի Աղթամարցոյ կաթողիկոսի ըսելն յիւրում տաղին «Մաքուր պատկերով»:

«Դու նազուք տաւուս եւ մուզրի թուծար,

Կարկաջօղ կարաւ, գարնան ծիծրոնակ».

այսինքն Կարկաջօղ, խոսող թուծակ (գր. Perroquet):

37. «Գագիկ (Ս) արքայ Հայոց Խորհուրդ բարի ի յանձին կալեալ զմեծաշէն եկեղեցին՝ որ ի Քաղաքապետն անուամբ սրբոյն Գրիգորի շինեալ, որ էր փլեալ եւ կործանեալ, կամեցաւ նոյնաձեւ չափով եւ յօրինուածով յարդարել ի քաղաքին Անույ» երես 282:

ՀՀ Ազգային գրադարան

